

'אאמינה גם בעתיד': תהליכי התקבלותו ודחייתו של המשורר שאול טשרניחובסקי על רקע השיח הציוני בדבר 'גלות' ו'מולדת'

עידו בסוק

במאמר זה אעסוק בניתוח התקבלותו של המשורר שאול טשרניחובסקי (מיכאילובקה, אוקראינה, 1875-ירושלים, 1943) לאור דימוי שירתו ואישיותו בעיני קהל הקוראים במהלך הדורות מאז הופעתו כמשורר. על סמך הסקירות, הביקורות ודברי הזיכרונות המרובים שנכתבו על המשורר במהלך חמישים שנות כתיבתו ושני העשורים שלאחר פטירתו, ובמידה מצומצמת יותר על בסיס חומר ארכיוני, אציג את אפיוני האהדה לשירתו ודחייתה בחתכים סוציולוגיים של הקוראים (גיל, אזור מגורים, השתייכות דתית או חילונית וכו'). בתוך כך אנסה לחדד את הבנתם של שני היבטים המשלימים זה את זה: (א) זהותם הרוחנית והפסיכולוגית של קוראי העברית מאז הופיעו משוררי ה'תחייה' הגדולים בסוף המאה ה-19 ואופני הפירוש שלהם למושגים 'יהודי', 'גלות', 'התחדשות היהודי במולדת'; (ב) אופייה של שירת טשרניחובסקי בהקשר של אותם מושגים.

מאחר שלמאמר יש אופי של ניתוח סוציולוגי בשיטה איכותנית (qualitative method), שיטת ניתוח שאיננה שגורה בארץ בכתביה המחקרית העוסקת בספרות, וגם במחקר ההיסטורי איננה רווחת ביותר,¹ מתבקשים כמה משפטי הסבר על רקעה. הבסיס לעיסוק ביצירה הספרותית כישות שקיומה ומשמעותה מצויים בעולמם של קוראיה, בדרכי תגובתם ובפרשנות לה, מצוי באסתטיקה של ההתקבלות שפיתחו בגרמניה שני חוקרים: הנס רוברט יאוס ואחריו וולפגנג איזר.² יאוס, בספרו לקראת אסתטיקה של ההתקבלות, מדבר על היצירה הספרותית

1 ראו במבוא לספרי עלילות נעורים: אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודים מפולין בין שתי מלחמות העולם, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשע"ב, עמ' 31-38.

2 איזר עוסק ב'היענות' הקורא לטקסט כאקט של קוגניציה אסתטית, וגישתו רלוונטית לענייננו פחות.

כ'אירוע', לא כ'עובדה'. את אופייה של היצירה הספרותית קובעות ציפיות הקוראים שאליהם היא מגיעה, ההשוואות שהם עושים עם יצירות קודמות ועוד. היצירה היא אמנם בעלת אופי היסטורי מבחינת השיחה שיש בה עם יצירות שקדמו לה ועם תודעת קוראיה, אבל איננה עובדה כמו מלחמה או הקמת קואליציה, משום שאופייה משתנה, לעתים לבלי הכר, עם השינוי שמחולל הזמן בקהל קוראיה.³

גם המתודולוגיה שהשתמשי בה כדי לאפיין את התקבלותה של שירת טשרניחובסקי במהלך הדורות דורשת התייחסות קצרה. כאשר מדובר בבדיקת התקבלותם של יצירה או של יוצר מן השנים האחרונות, התוצאות הבטוחות ביותר לכאורה עשויות להתקבל במדידה בכלים כמותיים, כגון סקר דעת קהל או משאל בקרב ציבור שנבחר לפי שיטות סטטיסטיות. ואולם כאשר מדובר במשורר שהחל לפרסם את יצירותיו לפני 120 שנה, הדרך האפשרית היחידה היא חקירה איכותית, הנשענת על ביקורות, תגובות, זיכרונות ורפלקסיות שהופיעו בעיתונים ובספרים במהלך השנים. למחקר האיכותני יש יתרונות מיוחדים גם במקום שבו אולי היה אפשרי מחקר כמותני: הוודאות הפחותה יחסית והאופי הספקולטיבי במידת מה של מסקנותיו - בהשוואה למתקבל ממחקר סטטיסטי - מוצאים את איוונם בעומק, בדייקנות ובשפע הניואנסים שמספק אופן ההתבוננות האיכותני.⁴

טשרניחובסקי כ'התגלמות עילאית' של אידאל ציוני

לטשרניחובסקי יחסו בזמנו חדשנות יצירתית, ראשוניות ו'קמאיות' פסיכולוגיות בעלות אופי פלאי; אלו זכו מפי בני דורו והדור שאחריו לתיאורים שנבעו משורשי השיח ועולם הדימויים הציוני. הסופר והמבקר ישעיהו רבינוביץ' (יליד עיירה בפלך קיוב, אוקראינה, 1904; עבר לקנדה ב'1924) כתב: 'זה מדורות שלא בא כמוהו, משורר שחושיו ונימי לבו יתרעדו כל כך לקראת רחשי הבריאה [...] מה שהפליא והקסים בשירה זו היא התחושה שבנכר זה נטרטט משהו מן המכורה העתיקה, הישראלית'.⁵ הסופר דב קמחי (יליד יאסלו, גליציה, 1889; עלה לארץ ב'1908) קבע שטשרניחובסקי, שלא כמו ביאליק, איננו חלק משלשלת ההווה הגדולה של היהדות, הוא רק 'דחק את עצמו אל בין אותן החוליות, ודורו

ראו: Wolfgang Iser, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980; גרשון שקד, *יצירות ונמעניהן: ארבעה פרקים בתורת ההתקבלות*, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ו.

Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception* (trans. by Timothy Bahti), University of Minneapolis Press, Minneapolis 1982, pp. 20-45

4 Arthur J. Vidich and Stanford M. Lyman, 'Qualitative: ראו למשל: Methods: Their History in Sociology and Anthropology', in: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, *Handbook of Qualitative Research*, Sage, Thousand Oaks, CA 2000, pp. 37-84

5 ישעיהו רבינוביץ', 'שירת המורשה הישראלית', בתוך: הנ"ל, *הספרות במשבר הדור: מסות, אוהל בהשתתפות הקונגרס היהודי בקנדה*, ניו יורק תש"ז, עמ' 147-163 (הופיע קודם בביצרון, ב' [תש"ד]).

האמתי הוא הדור שקדם למתן תורה.⁶ המיקום ההיסטורי התואם את תחושת הראשוניות הפלאית, ה'קדם-יהודית', שהשרה טשרניחובסקי, שייך אותו, לדעת המשורר והמבקר יעקב פיכמן, למלכות ישראל הקדומה.⁷ כמוהו קבע גם העיתונאי איש הימין הרדיקלי אב"א אחימאיר (יליד בוברויסק, רוסיה הלבנה, 1897), כי טשרניחובסקי חוזר לשאלת הביתור בין 'ישראל' הפתוחה לעולם הגדול לבין 'יהודה' המדברית והמכונסת, ו'אהדתו [...] נתונה לראשונים'. שנים קודם לכן, במאמר שפרסם עוד בחייו של טשרניחובסקי, טען אחימאיר ברוח ניטשיאנית כי טשרניחובסקי שייך לתקופה שלפני הנביאים, לזמן שבטרם היווצרות מושג ה'חטא' - שהוא, על פי ניטשה, עיקרה של המורשת המשעבדת והמחלישה שהורישו היהדות והנצרות לאירופה.⁸

רבים ראו אפוא בשירת טשרניחובסקי את גילומם של ערכי הציונות בתמציתם. טשרניחובסקי בשירתו היה מבחינתם מייצג של אדמת ישראל והקרבה הישירה אליה ומי שכיוון אותם ביצירתו לעלייה לארץ. המשורר והמבקר ישורון קשת (קופילביץ', יליד מינסק מזובייצק, פולין, 1893), כתב כי שירתו של טשרניחובסקי 'לימדה את הנוער העברי בגולה להקשיב לקולות הטבע [...] עשתה אותו לציוני ודחפה אותו לעלות לארץ ישראל. יתכן כי שירי הטבע של טשרניחובסקי עשו יותר נפשות לציונות מאשר "אל הצפור" ו"תחזקנה" של ביאליק [...]. התחדשות היהודי על ידי אנושיות וטבעיות - הלא זהו עצם הרעיון הציוני. טשרניחובסקי הוא המשורר הציוני למופת בספרות העברית!"⁹

לא רק ה'המרה' לציונות מיוחסת למפגש עם שירת טשרניחובסקי; לא מעטים ראו בו גם את המקור לאמון שניטע בלבם מחדש בתרבות העברית וביכולתה של הלשון העברית ליצור ספרות שוות ערך לספרויות אירופה הגדולות. מרגש במיוחד הוא מאמרו של המשורר יעקב פיכמן, שנכתב ב-1935, ררגל מלאות שישים לטשרניחובסקי:

'חזיונות ומנגינות' של טשרניחובסקי לא היה לי סתם ספר של שירים, כי אם מאורע שלא פיללתי לו, מאורע של אושר בחיי. הם [ה'חזיונות'] מצאוני בשעת מבוכה ואֶבְדוֹן דרך והיו כצל ירוק לנפשי [...] שירי טשרניחובסקי החלימו אותי, תִּזְקוּ את רוחי שהוממה מנסינות החיים הראשונים [...] עם טשרניחובסקי נגמרה לא רק פרשת ספרות, כי אם פרשת חיים ארוכה בעולמנו. כאן נמצאנו מעבר לחומות.¹⁰

6 דב קמחי, 'ליום הזיכרון הראשון של שאול טשרניחובסקי ז"ל - משהו עליו ועל שירתו', הגלגל, ב, 6 (ה' באדר תש"ה), עמ' 18.

7 אף זאת בניגוד לביאליק - איש 'יהודה'. יעקב פיכמן, 'בין טשרניחובסקי לביאליק', דבר, 21 בספטמבר 1945.

8 אב"א אחימאיר, 'טשרניחובסקי בעקבות יל"ג ומנדלי', חרות, 16 באוקטובר 1957; הנ"ל, 'משורר ילדות היחיד והלאום', המשקיף, 27 בנובמבר 1942. על תורת ניטשה בעניין זה ראו למשל: פרידריך ניטשה, שקיעת האילים (תרגום ישראל אלדד), שוקן, ירושלים 1978 [1888], עמ' 113-114.

9 ישורון קשת, בדורו של ביאליק, מוסד ביאליק על-ידי דביר [ירושלים] תש"ג, עמ' 141.

10 יעקב פיכמן, 'שאול טשרניחובסקי (פתיחה למסה)', פורסם בפעם הראשונה בדבר, 27 בדצמבר 1935, ולאחר מכן כחלקה הראשון של המסה 'הדמות' בתוך: יעקב פיכמן, אמת הבניין: סופרי אודיסה, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"א, עמ' 297-327.

טשרניחובסקי נתפס אפוא כמגלם נאמנה, יותר מביאליק ומאחרים, את האידיאל הציוני; הוא היה המשחרר האולטימטיבי.¹¹ אולם דווקא כאן היה טמון, מבחינת בני הדור, יתרונו של ביאליק עליו: ביאליק ביצר את המוקד והחזיר, בדרך חדשה, את הלגיטימציה לדרכי התגובה היהודיות הייחודיות, הנושאות את חותמם הכבד של מסורת וחינוך מדורי דורות.

ה'יהודיות' של ביאליק - בסתירה לרוח הציונית העמוקה או, בפירוש אחר, ל'ישראליות החדשה' של טשרניחובסקי - פורשה במונחי ניגודים דיכוטומיים המשלימים זה את זה. מבקרי התקופה עמדו על ארבעה ניגודים בין ביאליק לטשרניחובסקי, והמשותף להם הוא הדעה שביאליק ביטא את מה שנתפס 'הרפלקסים היהודיים' הקיימים של קוראיו, ואילו טשרניחובסקי שיקף את אידיאל התמורה שייחלו לה אותם חוגים:

א. שירת ביאליק היא מדרש, הפנמה ומיסטיזציה של ה'רפלקסי' של המציאות המתוארת, לעומת שירת טשרניחובסקי, החוגגת את מלאות הקונקרטי והמצוי בעין.

כך, למשל, הסביר יצחק אליעזר לפידות (לייזרוביץ', יליד קובנה, 1873) במאמר לכבוד מחצית היובל להופעת שירו הראשון של טשרניחובסקי, כי כשהופיעו שיריו הראשונים הצעירים הרגישו תיכף כי משוררם נולד, כי זמירם בא ביעף [...] שירתו היתה חומרית, ארצית, ממשית, לא חזיון ולא משל.¹² במלאות שנה למותו של טשרניחובסקי ניסה פיכמן להסביר כי 'נוף ההשכלה (אפילו זה של מיכ"ל) היה נוף ריטורי, אליגורי - פגם שממנו לא נוקה גם ביאליק ברבים משיריו [...]'. מבחינה זו היה נופו של טשרניחובסקי עמוס פחות 'משל ונמשל'.¹³

ב. לשונו של ביאליק עמוסה זכרי 'מקורות', לעומת הלשון ה'פרטית' של טשרניחובסקי, המבוססת בעיקר על ידיעת המקרא, שהמשורר משתמש בה כבלשון חיה.

ההרמוניות ויחס היסוד אל העולם כאל מערכת סמלים ורמזים לעולם פנימי, רחוק ורוחני אצל ביאליק, לעומת הזיקה לעושר פניה הגלויות של המציאות המוחשית אצל טשרניחובסקי התבטאו לדעת המבקרים בלשון שירתם. לטשרניחובסקי, בשל האופי המיוחד - במונחי התקופה - של חינוכו הלשוני, לא היו צירופים 'מן המוכן'. בנעוריו ידע כמעט רק את לשון המקרא, שאותה למד לעומקה, ובמידת מה גם את לשון האגדה התלמודית והמדרשית שמצא ב'עין יעקב'. הוא למד אותה כשם שאדם בעל כישרון מיוחד לשפות לומד שפה שנייה והשתמש בה כשם שמשתמשים בשפה חיה כדי לבטא בישירות גשות ומחשבות, ולא דווקא כדי לעורר אסוציאציות למערך ספרותי קנוני.

ג. שירת ביאליק תואמת יותר משירת טשרניחובסקי ל'פסיכולוגיה היהודית', למנטליות היהודית, לאופי ה'מכוונות' של היהודי אל העולם.¹⁴

11 השוו לעניין זה הבחנותיו של דב סדן, 'בלב הערבה (שרטוטים לשירת טשרניחובסקי)', דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, 17 בדצמבר 1935.

12 'א לפידות, 'חג השחרות (ליובלו של שאול טשרניחובסקי)', התקופה, ג (תמוז-אלול תרע"ח), עמ' 613-628.

13 יעקב פיכמן, 'הנוף בשירת טשרניחובסקי', דבר, 1 באוקטובר 1944.

14 על המושג 'מנטליות' ראו: קרלו גינצבורג, הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש עשרה

כך פיכמן קושר את דרך ביטויו המיוחדת של ביאליק לנטייה יהודית אימננטית להתייחסות אל העולם 'באספקלריה מיוחדת כ'טעון תיקון', כלומר כחסר; טשרניחובסקי לעומתו 'ראה את העולם מושלם ומתוקן ושיש להסיר לחלוטין את המחיצה בינו לבין האדם'.¹⁵ יוסף הפטמן (עיתונאי ועורך, יליד בריינסק, פלך גרודנה, 1888) מספק תובנה פסיכר-היסטורית מעניינת, המזכירה את דברי פיכמן על פסיכולוגיית ה'חסר' אצל ביאליק; ביאליק ב'שירת הזעם' שלו 'נתן תקף לתואר של חוזה ונביא, כי האדם היהודי רגיל לדברי נביאים מוכיחים ומיסרים'. ביאליק היה מיוסר ומתייסר, פורט בכוח על מיתרי המצפון של האומה.¹⁶ משמע, האופטימיזם וחיוב החיים של טשרניחובסקי עלו בקנה אחד עם המגמה שביקשה הצינונות לטפח - מאיסה במצבו הנוכחי של היהודי, היפקחות לטבע ולשמחת החולין, היפתחות לחושני ולארצי - אבל הם לא הלמו את הצורך היהודי, שהגולה העמיקה כל כך לטפח: הצורך בהתייסרות עצמית, בהתבוננות עצמית מתוך ביקורת ובהדגשת ההיבטים ה'חסרים', ה'לקויים' ומשרי העצב שבהוויה האנושית.¹⁷ נטיות אלו לא נעלמו במחי יד של אימוץ האידאולוגיה הצינונית, מה גם שעם ציבור קוראי העברית, ובכללם קוראי הספרות העברית החדשה, נמנו קוראים שהיו מצויים בדרגות שונות של קרבה וריחוק מן המסורת והאמונה הדתית.

ד. ביאליק התאים אפוא ל'פסיכולוגיה של היהודי', ואילו טשרניחובסקי גילם דגם של בריאות וחופשיות 'גויית'; בעיני בני הדור ההבדל ביניהם התבטא גם ביחסם לאישה ולחוויה הארוטית.¹⁸ ביאליק, בהיותו חניך הישיבה והחברה המסורתית, נתפס כמי שלא ידע את

Jacque Le Goff, 'Les mentalités: Une histoire ambiguë', in: Jacques Le Goff and Pierre Narra (eds.), *Faire de l'histoire*, Gallimard, Paris 1974

15 יעקב פיכמן, 'בין טשרניחובסקי לביאליק', דבר, 21 בספטמבר 1945. שולב לאחר מכן בפרק 'בין טשרניחובסקי לביאליק' במסה 'פרקי טשרניחובסקי', בתוך: הנ"ל, *אמת הבנין*, עמ' 358-363 (המסה כולה בעמ' 346-367).

16 'הפסמן', 'משורר האמונה והגבורה', *הבקר*, 22 באוקטובר 1943.

17 הדבר בא לידי ביטוי מובהק בתנועות כמו חסידות אשכנז במאה ה-12 וה-13, אבל ניכר גם בכל תנועה יהודית דתית משמעותית בעת החדשה, ובכלל זה בקבלה, במתנגדות ובחסידות (בעיקר בדורותיה הראשונים), ובדרך משלה - גם בתנועת המוסר' מיסודו של ישראל סלנטר. ראו בין השאר: עמנואל אטקס, 'ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר', מאגנס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 311-326; הנ"ל, 'משפחה ולימוד תורה משפחה ולימוד תורה בחוגי ה"לומדים" בליטא במאה הי"ט', *ציון*, נא, א (תשמ"ו), עמ' 87-106; רחל אליאור, 'בין "התפשטות הגשמיות" לבין "התפשטות האהבה גם בגשמיות": הקיטוב בין התפיסה הרוחנית לבין המציאות החברתית בהוויה החסידית', בתוך: דוד אסף (עורך), *צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות*, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 445-462.

18 במסגרת השיח שרווח אז על 'גבריות' ו'נשיות', יוחסו ליהודי יצירי הגלות תכונות שנחשבו נשיות, כגון פסיביות, פחדנות, 'היעדר חוש שדרה' ונכונות מהירה מדי להסתגל וכן נטייה להיסטריה. הידוע ביותר בעניין זה היה אוטו ויינינגר (Otto Weininger), בספרו *מין ואופי* (*Geschlecht und Charakter*), 1903). בעקבותיו כתב יוסף חיים ברנר (ב' 1914) ש'היהודי יודע "להסתדר" במקום שקדמוהו אחרים, לעלות במקום שלא נודע, אבל להניח יסוד ולחרוש בקרקע בתולה אינו יודע. היהודי אינו יודע לחיות. [...]. דרך נשים להם'. י"ח ברנר, 'הערכת עצמנו בשלושת הכרכים', בתוך: *כתבים*, ד, הקיבוץ המאוחד, בני ברק תשמ"ה, עמ' 1260.

הבשלה ההדרגתית של יחסים עם נערה מתוך מערכת של קשרים והתנסויות פתוחות, ועל כן הוא 'מבוהל' מפיתוייה היצריים של האישה ('עיניה', 'תרנ"ה') ומואס בעצמת תשוקתה ('העיניים הרעבות'; 'רק קו שמש אחד', 'תרס"א'), ומתוך כך בוחר בעמדה של אידאליזציה וריחוק ('מכתב קטן לי כתבה', 'תרנ"ז'; 'איך', 'תרס"ד'). טשרניחובסקי, לעומתו, נתפס כמי שמייצג יחס מלא ו'נורמלי' אל האישה, בלא פחדים פרימורדיאליים מחושניותה וללא פולחן האלֶהָה המעקר אותה מאנושיותה ומחד־פעמיותה. משה טמקין אפילו ראה בכך מורשת מרכזית של טשרניחובסקי לעם העברי:

ובאהבה אֶצֶל לנו טשרניחובסקי את הנאצל ביותר: את יחס הכבוד האנושי לאשה [...] הגברות הנדירה והנדיבה ביחד עם הפשטות המיטיבה [...] שולטות גם באהבתו של טשרניחובסקי. יש באהבה שלו יסוד איתן של מולדת, של קשר חי [...] אין בה מן האכסטזה הפקחית של שירי ביאליק הידועים, שריח 'עברה' נודף מהם.¹⁹

ההיבט הסוציולוגי-תרבותי בהתקבלותו של טשרניחובסקי

מן הנאמר לעיל אפשר להבין שטשרניחובסקי קיבל, במובן מסוים, תיוג של 'זרות', של יהודיות לא שלמה. לתיוג הזה היו כמה גורמים: האפיונים התרבותיים-דתיים הייחודיים של אזור הולדתו - טאבריה שבשוליים תחום המושב;²⁰ הדרך השונה מן המקובל שבה רכש את הלשון העברית, שמבחינה מסוימת לא הפכה מעולם לשפתו הראשונה;²¹ חזותו, שרבים אפיינוה 'אוקראינית' או 'רוסית';²² יחסו לנשים, שהיה, על פי המצטייר במבט ראשון משיריו, פתוח

19 ד"ר משה טמקין, 'שאלו טשרניחובסקי (לגמר תשורת היובל)', ב'יתר - ירחון, ב' (ר' בטבת תרצ"ד), עמ' 507-513.

20 על אופיו של אזור זה והחותרם שהותיר בטשרניחובסקי ראו: מ' קליינמן, 'משורר ההתקוממות, העולם, 7 באוגוסט 1925, עמ' 627-629; שאול טשרניחובסקי, 'מעין אבטוביאוגרפיה', בתוך: בועז ערפלי (עורך), 'שאלו טשרניחובסקי: מחקרים ותעודות, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 17-134; שאול טשרניחובסקי, 'אבטוביאוגרפיה' [התפרסמה בראשונה בהשלח, תרע"ח], שם, עמ' 135-142; וכן סיפורים שונים של טשרניחובסקי, ובכלל זה סיפורים לילדים שפרסם בשנותיו המאוחרות, אידיוליות ראשונות ('ברית מילה', 'לביבות', 'ברל'ה חולה') ופואמות אוטוביוגרפיות שכתב בשנותיו המאוחרות ('שבועות', 'פסח מזוכים', 'סבא מפליג לאודסה').

21 בפרווה של טשרניחובסקי, ובכלל זה בתרגומיו לטקסטים בפרווה ובמכתביו, ניכרות לא אחת בעיות בהתבטאות בהירה ונטייה שכנראה נותרה בו 'לחשוב ברוסית'. ראו בעניין זה האוטוביוגרפיות שלו (לעיל הערה 20), וכן: יוסף קלוזנר, 'שאלו טשרניחובסקי: האדם והמשורר, קרן עברית על שם סיר מונטגיו ברטון על יחיד החברה להוצאת ספרים שע"י האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ז, עמ' 23-25.

22 נחום חייניץ, 'פגישה מפתיעה', דבר השבוע, 325, 41 (1 באוקטובר 1952), עמ' 6-7; נתן ביסטריצקי-אגמון, 'מסכת שאול טשרניחובסקי ("נוכח פסל אפולו")', בתוך: הנ"ל, בסוד המיתוס, יחדיו, תל אביב תש"ם, עמ' 153-168; Raphael Patai, *Apprentice in Budapest: Memories of a World that Is No More*, University of Utah Press, Salt Lake City 1988, pp. 174-176

וחופשי וחף מ'תסביכים יהודיים';²³ ובכלל חילוניותו המובהקת.²⁴ ואולם זרותו היתה גם סוד קסמו. הוא לא היה 'היהודי המצוי' אלא היהודי האידיאלי, היהודי שבני התקופה, בייחוד בעלי האוריינטציה הציונית, שאפו להיות. עם זאת, במאמרי הערצה אליו בגיליונות חגיגיים למיניהם תהו הכותבים לעתים קרובות אם זכה טשרניחובסקי לאהבת הקוראים בעומק ובהיקף שהיה ראוי להם, והביעו הערכה או תקווה שדור העתיד יבין אותו טוב יותר וידע לעמוד על גדולתו. דומה שהאמביוולנטיות כלפי טשרניחובסקי התבטאה רוב שנות חייו ב'ריבוד' המיוחד של חוג מעריציו, משמע בשיוך הגילי, הדורי והתרבותי שלהם. ראוי - וגם אפשר במידה לא מעטה - לבדוק את אפיונו של קהל זה. ננסח את הבעיה בשאלה: האם היתה הפופולאריות של טשרניחובסקי קשורה במובהק (א) בגיל קוראיו - לאו דווקא בני גילו של טשרניחובסקי אלא צעירים בכלל, בדורות שונים; (ב) במיקום הגאוגרפי שלהם, כלומר באזור תרבותי ספציפי - מזרח אירופה, אירופה בכלל, ארצות הברית, ארץ ישראל ולאחר מכן מדינת ישראל; או (ג) בשיוך הפוליטי, הדתי או העדתי שלהם?

א. התקבלות גילית או דורית

טשרניחובסקי היה משורר ה'צעירות', מרד הנעורים במסורת ובשגרה, פייטן ההתמכרות לאהבה והנהייה אל הטבע הפתוח. בתור שכזה הוא היה גם, מבחינת הריבוד החברתי של קוראיו, משורר של צעירים, של דור בראשית התהוותו והתגבשות זהותו, ולכן עורר לא אחת סוג של 'בעת צעירות' והסתייגות מצד מי שהמסורת הדתית, החינוך המסורתי בגלגוליו השונים או פשוט הצורך ביציבות בוגרת העמיקו לנטוע בו את שורשיהם.

בסקירה על מצבה של הספרות העברית שפרסם יוסף קלוזנר באחת החוברות האחרונות של השלח בעריכת אחד העם, בטרם יימסר כתב העת לעריכתו שלו, הוא טוען, באמביוולנטיות מפתיעה כלפי טשרניחובסקי, כי 'משורר עברי אמתי, [שעל פי הגדרתו הוא] משורר הנותן יתרון לרוח על החמר, לתאורי הנפש הפנימית על ציורי הטבע החיצוני - לא יהיה טשרניחובסקי. יותר מדי רחוק הוא מרוח הנביאים, מן האידיאלים העבריים הנצחיים'. קלוזנר כמעט התווה את גורלו לעתיד של טשרניחובסקי כשקבע מצד אחד את זרותו הבסיסית - טשרניחובסקי, לטענתו לא היה 'יהודי אמתי' במנטליות שלו - ומצד שני איתר את מוקדי ההזדהות וההערצה אליו בקרב 'צעירים' המורדים במציאות הגלותית: 'למחיצתו של ביאליק לא יכנס טשרניחובסקי לעולם. ואם ביאליק הוא המשורר האחד והמיוחד המגשים בשיריו את הסגלות הלאומיות של

23 ראו: קלוזנר, שאלו טשרניחובסקי: האדם והמשורר, עמ' 33-34, 58-61; הנ"ל, דרכי לקראת התחיה והגאולה, מסדה, תל אביב 1955, א, עמ' 43, וכן דברי טמקין לעיל.

24 טשרניחובסקי הרבה לכתוב שירים המתייחסים לחגים היהודיים ('הקפות', 'בליל חג־ה', לדמויות חשובות בתולדות היהדות (שאלו המלך, בר כוכבא, רבי עקיבא, מהר"ם מרוטנבורג ועוד) ולאירועים בהיסטוריה היהודית ('בלדות ורמיזא' ועוד), אולם המעיט להשתתף בעצמו בטקסים דתיים, ומכל מקום ראה בהם עניין משפחתי מלבב וביטוי לזיקה לאומית-אתנית' גרדא. על יחסו להשתתפות בחגים ובמועדים יהודיים ראו, בין השאר, סיפוריו 'ערב יום הפורים' [פורסם בראשונה בתרע"ד], ספורים, ברלין תרפ"ב, עמ' נא-סו; 'Flottenvorlage' [פורסם בראשונה בתרע"ט], שם, עמ' צט-קט; וכן זיכרונות עליו מתקופת פייכטנגרונד שליך ברלין (1926-1931, בהפסקות), משה שלאנגר-בן מנחם, 'עם טשרניחובסקי (זיכרונות מגרמניה)', דביר, העולם, 14 באוקטובר 1937.

ישראל סבא בגלות, הנה טשרניחובסקי הוא המשורר היחיד והמיוחד גם הוא, המגשים בשיריו את הסגלות האנושיות של ישראל הצעיר בשעה שהוא מנסה כחו להשתחרר מן הגלות.²⁵ על אף סיוגו של טשרניחובסקי מן 'היהודיות האמתית' במאמרו של קלוזנר, לא התאפק אחד העם וצירף 'הערת עורך' נרגנת, שמשקפת בה הבחנה שלו לגבי הציבור היהודי בסביבה הרוסית (שמתוכה יצאו גם קוראי השלח): 'במאמר הזה יש אָזו השקפות יסודיות שאיני יכול להסכים להן. אך מפני שהמחבר לא יחידי הוא בהשקפותיו, ורבים עתה, ביחוד בין בני הנעורים, המרחיקים עוד ללכת ממנו, חשבתי לי לחובה לתת מקום לדבריו, ומה שיש לי להעיר על הענין הזה אחשב להציע במאמר מיוחד [הדגשה שלי].'²⁶

שש עשרה שנים לאחר מכן, כאשר ביקש קלוזנר לחגוג מעל דפי השלח, שהיה בעריכתו כבר שנים ארוכות, את מחצית היובל להופעת שירו הראשון של טשרניחובסקי, הוא שב ומעלה את טענת ה'צעירות' כמפתח מעין-סוציולוגי להבנת מוקדי האהדה לטשרניחובסקי, אבל מציג את אהדת הצעירים לטשרניחובסקי כמציאות שונה דווקא מהמציאות של ראשית המאה: 'לאחר כמה שנים של ביטול ואי-הכרה עומד ש"ט מעוטר זר ניצחון: חלוצי התחיה חוגגים את חגו [...]

הוא פסק להיות "נטע זר לעמו"²⁷ ונעשה המשורר הנערץ של דור צעיר.²⁸ מהי אפוא האמת ההיסטורית? האם היה טשרניחובסקי פופולארי אי פעם בחוגים נרחבים? האם היה מקובל בייחוד בקרב צעירים? ואם כן, צעירי איזה דור או אילו דורות מדובר? מפתח מסוים אפשר למצוא בדבריהם של שני סופרים יודעים, בני הדור שנולד בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה-19 ושבו התרחש תהליך קליטתה הראשונית - והעיקרית, כך נראה - של שירת טשרניחובסקי. הסופר והמבקר שלמה צמח (יליד פלונסק, פולין, 1886) ניסה להסביר לקוראיו בארץ ישראל בראשית שנות הארבעים, עוד בימי חייו של טשרניחובסקי, מה היתה משמעותו לגביו ולגבי בני דורו: 'אנו, בני דורו של טשרניחובסקי, שהיינו קוראיו הראשונים [...]

אנו מוצאים בשירה זו הרבה יותר מאשר שאר בני אדם רגילים למצוא בה. בשבילנו החיים קלועים ואחוזים בפיוטים אלה'. הוא זכר את יום פרסומה של הבלדה 'בעין דור' (בהצבי, תשרי תרנ"ח):²⁹ 'בלדה זו עם צחות דמותה [...]

גבורה אילמת זו [...]

כיון שהדליקה פעם טשרניחובסקי בנפש, שוב לא כבתה [...]

והיה עוד שיר אחד שלא נתן דמי לנו - "שיר מזמור לבני תובל קין" [...]

הוא נפץ ורסק כל קבוע [...]

חרותו היא בדרגתה הראשונית חרות

25 יוסף קלוזנר, 'ספרותנו', השלח, מו (תרס"ב), עמ' 354-368. התפרסם שוב בתוך: הנ"ל, יוצרים ובונים: מאמרי בקורת, מאמר שלישי, כך שלישי, ספר שני, דביר, תל אביב תר"ץ, עמ' 179-197.

26 בגליונות השלח בעריכתו פרסם אחד העם משל טשרניחובסקי רק את הפואמה 'בין המצרים' ואת הקטע האידיילי מתוך 'ברוך ממגנצה'. לימים, כשניסה טשרניחובסקי להתקבל לעבודה כרופא בארץ ב-1925 והוצעה לו עבודה בגימנסיה 'הרצליה', נאבק אחד העם, חבר בוועד המנהל של הגימנסיה, במינוי הזה. על יחס אחד העם לטשרניחובסקי אפשר ללמוד מאיגרותיו המעטות אליו ומאיגרותיו לקלוזנר שבהן התייחס למשורר. ראו: אריה סימון (עורך), אגרות אחד העם, מהדורה מחודשת ומורחבת, 6 כרכים, דביר, תל אביב תש"ז-תש"ך, כרך ג: 1901-1905, תשי"ז; כרך ה: 1912-1915, תשי"ט, לפי המפתח.

27 כשם שיר נודע של טשרניחובסקי, החותם את ספר שיריו הראשון מ-1899.

28 יוסף קלוזנר, 'החידה "טשרניחובסקי"', השלח, לה, ב (אוגוסט 1918), עמ' 105-121.

29 ושמה כוונתו לפרסום חזרו מאוחר שלה בשלח, תרע"א.

של העדר מעצורים [...] את ההיסטורי שנפץ, על הריסותיו הקים דבר חדש.³⁰ שירה זו גילמה אפוא את ערכי היסוד של הצעירות, לא רק הציונית, אלא הצעירות באשר היא: היה בה 'חופש מוחלט' ו'ריסוק הקבוע'.

חוויה דומה ביסודה משתקפת אצל המשורר והעורך יצחק למדן (יליד מלינוב, אוקראינה, 1899), שמבחינת תקופתו כבר שייך לדור הספרותי של שלונסקי ואלתרמן, אך מבחינת טעמו הספרותי קרוב יותר לדור ביאליק-טשרניחובסקי. במאמר הספד שכתב סמוך למותו של טשרניחובסקי הסביר למדן את סוד קסמו לבני דורו: בעצם אישיותו ובמה שנחשף בשירתו גילם טשרניחובסקי את 'חזון המהפכה של ספרותנו החדשה', ובעצם את חזון המהפכה הציונית, 'מעין הגשמת הטפוס האידיאלי שלה. הוא הקדים את הפרוצס של המהפכה הזאת והחיש בתוך עצמו את התפתחותה. כאילו היתה לו קפיצת דרך'.³¹

מכאן שלהשפעה מיוחדת ואולי לשיא השפעתו ועירור האהבה לשירתו הגיע טשרניחובסקי בקרב מי שהיו יהודים צעירים במזרח אירופה במפנה המאה ובשני העשורים הראשונים של ביסוס הציונות לאחר כינוס הקונגרס הציוני העולמי הראשון. צעירים אלו ראו בו חונך שלהם, מי שעורר בהם אמון ביכולת העברית לשמש שפת ביטוי לשירה נעלה, גילם בעיניהם את היכולת לראות בתוכני העבר היהודי מסגרת לתרבות אתנית חילונית חדשה, ובהתנערותו ממה שנחשב בעיניהם 'גירויות' יהודיות העמיד את היהודי בעמדה שוויונית ביחס לאומות.

ב. התקבלות לפי פרמטר גאוגרפי-טריטוריאלי

מי שסברו, כמו יצחק למדן, שטשרניחובסקי הוא 'הטיפוס האידיאלי' של המהפכה הציונית וחשו אכזבה מסוימת לנוכח הציונה שנשבה כלפיו מצד חלק מציבור קוראי העברית, היו משוכנעים שהמקום שבו עתיד להתקבל טשרניחובסקי באופן המלא והנלהב ביותר הוא ארץ ישראל המתחדשת. המפליגים בקרב מעריציו בהערכת ייחודו ראו בו מלכתחילה מי שנעשתה לו קפיצת הדרך, מי שלא היה מעודו בן הגלות ממש אלא נולד כביכול במזרח, בציון העתיקה והמיוחדת. דוד אריה פרידמן (יליד סובאלקי, ליטא-פולין, 1889, מבקר ורופא עיניים) כתב במאמר שחובר כנראה לרגל מלאות חצי יובל שנים לפרסום שירו הראשון של טשרניחובסקי: 'לשון המקרא היא השפה היחידה המתאימה לסגנון נפשו [...] חזקה עליו הרגשת העולם הקדמונית והתרבות כולה של תקופת השופטים והמלכים [...] הוא ודאי מרגיש את תוכנם [...] הוא בשפת הארץ ידבר, בלשונה של התקופה הרחוקה'.³² המשורר יהודה קרני (יליד פינסק, 1884) פירש במאמר שנכתב באותה העת ממש את ה'קדמוניות' של טשרניחובסקי במונחים של 'מזרחיות'. בעמוד מול ספר שיריו של טשרניחובסקי, כתב קרני, 'אני מבקש בו את הריתמוס המזרחי, הארצישראלי. אני מבקש ומוצא. טשרניחובסקי - נשמה מזרחית לו [...] דמו נשאר טהור, נשמתו לא פלטה את הריתמוס המזרחי [...] הוא כולו, בכל עצמותו, חרות

30 שלמה צמח, 'שירת טשרניחובסקי', הארץ, 18 ביוני 1943. פורסם שוב בתוך: הנ"ל, שתי המוזות: מסה וביקורת, א, אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאה מסדה [תל אביב] 1965, עמ' 50-58.

31 'למדן, ציונים לדמותו', גליונות, טו, ד (תשרי תש"ד), עמ' 170-171.

32 ד"א פרידמן, 'שאלו טשרניחובסקי (אישיותו היוצרת)', התקופה, ד (תרע"ט), עמ' 623-661.

וערבה ואהבה - ומזרח³³. אחרים הדגישו יותר את קשרו של טשרניחובסקי ליוון הקדומה, אך, לטענת ישורון קשת, ה'קדמוניות' של טשרניחובסקי היינו הך לה מזרח ויוון.³⁴ גם מי שלא הפליגו בדמיונם הפיוטי בדומה לכותבים אלו סברו, כמו הפובליציסט ועורך העולם משה קליינמן (יליד כפר ליד מז'בוז', פודוליה, אוקראינה, 1871), שטשרניחובסקי הניח בשירתו את היסודות הרעיוניים למפעלים הציוניים בארץ ישראל המתחדשת. בעיני קליינמן היה טשרניחובסקי נביא החלוציות, דת העבודה וההגנה הפעילה, 'לא לחינם היה כל הימים מובן ומקובל בא"י יותר מאשר בגולה', ומתוך כך נהנה בה מיתרון התקבלות ביחס לביאליק.³⁵ אך האומנם כך היה בעת שנכתבו הדברים, קודם לכן או לאחר מכן? התשובה מורכבת, וכמדומה גם מרתקת. לגבי התקבלותו של טשרניחובסקי בארץ ישראל שבשליטת האימפריה העות'מאנית, בתקופה המקבילה פחות או יותר לזמן שבו פרצה שירתו אל לב צעירים יהודים במזרח אירופה, יש לנו כמה עדויות: העיתונאית והעורכת ברכה חבס (ילידת 1900, ליטא, עלתה עם הוריה לארץ ב'1907) תיארה תמונה, אופיינית אולי, מימי נעוריה בנווה שלום שביפו: יצירות טשרניחובסקי התגנבו אל תוך עולמם המסורתי מאוד והפרובינציאלי מאוד של צעירים יהודים ביפו (ואולי גם בירושלים), שכנראה מצאו בטשרניחובסקי אפשרות הצצה לעולמות לא מוכרים ולרגשות שלא היו מורגלים לבטאם - ואולי לא נחשבו ראויים לביטוי:

הספר העברי החדש חדר הביתה בילקוטם של תלמידים [...] אך עדיין בחשאי קראו בו ונטע זר היה [...] השירים לא כל שכן. ובאותם הימים ידעתי שם חדר, אשר על המדף שבו, בין שנים שלושה רומנים צרפתיים, מ'לון לארוס', ספר לימוד השפה הערבית וחוברת קורספונדנציה מסחרית - עמד עמידה של כבוד ויחוד [...] -

שאל טשרניחובסקי
שירים

מהדורה שניה בתקונים והוספות, אודיסה, תרע"ד.
[...] במיטב פרוטותיהם ובחרדת לב רכשוהו בשותפות שלושה מבחורי ישראל אשר 'בנוה שלום', פרחחי סוחרים, שטופי לבנטיניות.

33 'קרני', שאל טשרניחובסקי: בן המזרח, השלח לה, ב (אוגוסט 1918), עמ' 170. להוכחת דבריו הוא מעיד עליו את שירי טשרניחובסקי כגון 'אמנון ותמר' (תרס"א) ו'עולת רגל' (תר"ע).

34 ישורון קשת, 'הודות לטשרניחובסקי', דבר, 8 ביולי 1932, עמ' 3; הנ"ל, בדורו של ביאליק, עמ' 99-149. על הקדמוניות ה'מזרחית' שלו המשיך טשרניחובסקי לשמוע גם בשנותיו בארץ. כשחגגו בנוכחותו בבית אלפא את יום הולדתו השישים, הוא שמע מפי איש השומר הצעיר אליעזר הכהן כי 'הרומאנטיקה שלו יונקת מהקדמונים. מהכנעני העברי הקדמוני, מאגדות העכו"ם'. 'מדברי אליעזר הכהן במסיבת יובל השישים בבית אלפא, בהשתתפות המשורר', נדפס במשמר ('שיכלנו את אבי השירה'), 15 באוקטובר 1943, עמ' 1.

35 קליינמן (לעיל הערה 20). ברוך קרוא, מתרגם ומילונאי, ניסח זאת כך: 'הציונות שלו [של טשרניחובסקי] יותר ארצית מממשית. גאוותו הלאומית יותר מודרנית'. 'בין טשרניחובסקי וביאליק: שני עולמות, שני סגנונות', מעריב, 4 באוקטובר 1963.

היא גם זכרה איך השתרגו גורל רייזל'ה ('לביבות') וגורלו של ברוך ממגנצה בחיבורי הילדות, במשפטים ציבוריים בתנועת הנוער ובשירת המקהלה.³⁶

עדות נוספת אפשר למצוא בנאום שנשא א' גולומב, בן המושבה פתח תקווה ויליד השנים הראשונות של המאה ה-20, במסיבה שנערכה כנראה לכבוד ביקור של טשרניחובסקי במושבה: 'אנו אוהבים אותך ומודים לשר האומה שהפיח בך רוח לכתוב עברית למעננו, למען אותם האנשים הצעירים שהתאספו כאן לכבודך, רובם "צברות" [!] ילידי הארץ'. טיפוס העיירה הגלותית היו רחוקים מהם (גולומב מזכיר בדבריו את פרץ, ברנר). 'כמה זר היה לנו אפילו המתמיד של ביאליק. בין הסופרים והמשוררים המעטים אשר אהבנו [...] תפסת אתה את המקום הראשי'. בימי מלחמת העולם (הראשונה) 'היה פופולרי שירך "בין המצרים", אמר גולומב,

וכשהתברגנו קצת באותה תקופה בין 16 ו-18 שנה [...] היו שיר [י]ך לנו, לנאהבים והאוהבים הצעירים, כמעין נובע. ממנו שאבנו רחשי אהבה ומליצות אהבה, שלא היו עוד בעברית [...]. מהערימה השנייה [של גרעיני התבואה] היה מתחיל מי שהוא להשתפך: "והיה בחשכת הערב / עת יתכס בערפל הים" [והיה בחשכת הערב (שיר טטרי), 1895]. וכמה מתאים זה השיר על מנגינתו הנוגה לליל הקיץ הארצישראלי!³⁷

אזכור ברוח דומה לנוכחותם של שירי טשרניחובסקי בעולמם של צעירים יהודים בארץ ישראל העות'מאנית אפשר למצוא גם בזיכרונות העיתונאי אורי קיסרי (קייזרמן, יליד 1901, יפו). לגביו ולגבי הנערים בני גילו היו שירי טשרניחובסקי, ביאליק ובני דורם מעיין לדובב בעזרתו את רגשותיהם וגם לשאוב ממנו חרוזים מתאימים למכתבי אהבה.³⁸

היה אפוא בסיס מסוים לתקוותו של המשורר והמספר שמעון גינזבורג (יליד ליפניקי, וולין, 1890, היגר ב-1912 לארצות הברית) כשכתב ב-1920, בעוד טשרניחובסקי באודסה המורעבת והקפואה: 'את טשרניחובסקי ממעטים לקרוא עכשיו; בודד הוא במרומי [...] אבל אין לי ספק כי בארץ ישראל החדשה [...] יסולו חיש מהר דרך אל הררי שירתו של טשרניחובסקי'.³⁹ החוקר והביבליוגרף אליעזר רפאל מלאכי (אנגלמן, יליד ירושלים, 1895, היגר ב-1912 לארצות הברית) מעיד שתקווה זו היה לה על מה שתסמוך, ואף נימק זאת בהתאמה הרוחנית שבין שירת טשרניחובסקי ובין הרוח הפתוחה, ה'חילונית' יותר, של הקוראים בארץ:

לאט-לאט הסכינו הקוראים לשירת טשרניחובסקי [...] לאט-לאט הסכינו גם לשפתו 'הקשה' של המשורר, והוא היה לחביב הקוראים. ביחוד נתחבב טשרניחובסקי על הצעירים בארץ ישראל. שם, במולדת, אפשר להבין יותר מה זו שירה טבעית, ואפשר להרגיש יותר את היסוד הממוזג שהכניס טשרניחובסקי בשיריו ה'חילוניים'.⁴⁰

36 ברכה חבס, 'טשרניחובסקי מימי ילדותי', דבר, 4 ביולי 1932.

37 א' גולומב [אין מדובר באליהו גולומב הידוע], 'לטשרניחובסקי מאת בן-מושבה: דברים שנאמרו במסיבה בפ"ת', הבקר, 21 בינואר 1936, עמ' 4. המשך עדות זו כבר נוגע לשנות העשרים.

38 אורי קיסרי, 'שחקי, כי באדם אאמין...', הארץ, 27 בדצמבר 1942.

39 שמעון גינזבורג, 'שואל טשרניחובסקי', מקלט (ניו יורק), א, 1 (תשרי תר"ף), עמ' 25-36.

40 א'ר [אליעזר רפאל מלאכי], 'ובל טשרניחובסקי', די נייע ווארהייט [מחלקה עברית], 25 באוגוסט 1925.

ייתכן שמלאכי התרשם כך כששב לזמן מה מארצות הברית לארץ בתחילת שנות העשרים, אבל מהרצאה שנישאה בירושלים באותה העת ממש שבה פורסם מאמרו עולה תחושה אחרת. בדברים שאמר המספר נחום ירושלמי (יליד 1890, מוהילוב, עלה ארצה בן 15) באוזני חברי 'התאחדות הצעירים העברים' - כנראה על רקע ביקורו וניסיון היאחזותו הקצר של טשרניחובסקי בארץ ישראל בקיץ 1925 - הוא מנמק את חוסר הפופולאריות של המשורר בארץ בשלוש טענות הנשמעות תכופות בביקורת עליו: טשרניחובסקי אינו 'לאומי' די הצורך (השירים הלאומיים אינם עיקר אצלו ואינם משולבים אורגנית בנושאים החביבים עליו); הוא נאמן להברה האשכנזית, שדוברי העברית בארץ ולומדיה בבתי ספר עבריים במזרח אירופה חשים אליה זרות;⁴⁴ שירתו קשה להבנה.⁴² ואכן, ב־1930, תשע שנים לאחר שעלה יוסף קלוזנר לארץ, ואולי על רקע ציפייה לעלייתו של טשרניחובסקי, קלוזנר מצלצל בפעמוני אזעקה ומרגיש צורך לקרוא אל הנוער העברי 'בכל מקום שהוא - שובו אל טשרניחובסקי!⁴³ כמה שנים אחר כך, במאמר שנכתב ב־1935 לרגל מלאות שישים לטשרניחובסקי, תהה ניסן טורוב (יליד ניישווייז', פלך מינסק, 1877; מנהל מוסדות חינוך בארץ ואחר כך מרצה לחינוך ופסיכולוגיה בארצות הברית), שהכיר את טשרניחובסקי בשנות לימודים משותפות בלוזאן, כיצד 'משורר זה נשאר במשך שנים רבות נערץ רק בפי קהל מצומצם בערך של בני הנוער, ורחוק מלבם של רוב הקוראים העבריים'. הוא הביע חשש שמא 'מצב משונה זה לא השתנה עוד [עדיין] שינוי יסודי'.⁴⁴ שלוש שנים לאחר מותו של טשרניחובסקי חזר אברהם לייב גרייבסקי (יליד עיירה בפלך לומז'ה, 1896, עלה לארץ ב־1913; רב ומשפטן) על הטענה העקרונית שטשרניחובסקי 'הוא הקרוב ביותר לרוח התחיה של הדור הבונה את המולדת', אבל 'מוזר הדבר שדווקא הנוער שלנו בארץ אינו מעריך כראוי את טשרניחובסקי'.⁴⁵

התקווה שטשרניחובסקי יהפוך אהוב ומקובל על צעירי הארץ לא חדלה לפעם גם בשנים שלאחר מותו, ערב קום המדינה. ברוך קרוא-קרופניק כתב במלאות שבעים שנה להולדתו של

41 עם התעוררות הרצון להפוך את העברית לשפה מדוברת והפיכתה לשפת ההוראה במוסדות החינוך הפכה בחירת ההגייה להכרחית. למרות זאת, עד תום תקופת העלייה הראשונה לא הוכרעה הסוגיה. באספה שכניסו ב־1903 המורים שפעלו בארץ ישראל כבר היו שטענו 'לזכות מבטא הספרדים [...] כי בני א"י כבר הורגלו בו', אך לנוכח תפוצתו של המבטא האשכנזי בפי יהודי הגולה הוצע 'להחליט כי אין רע לתחיית הלשון גם אם ישנן הברות שונות' (לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 161). בימי העלייה השנייה הגיעו תהליכים אלו למיצוי, וסוגיית ההגייה נפתרה מעצמה. כאשר התכנס ועד הלשון בשנת 1913 לנסות להסדיר את פרטי ההגייה כבר היתה העדפת ההגייה הספרדית על האשכנזית עובדה קיימת. אני מודה לפרופ' יעל רשף על הערות אלו מתוך מאמר בכתובים.

42 [נחום] ירושלמי, 'שאלו טשרניחובסקי (מתוך הרצאתו של ה' ירושלמי בהתאחדות הצעירים העברים)', דאר היום, ט"ז באלול תרפ"ה.

43 'קלוזנר, 'מה נתן לנו שאול טשרניחובסקי?' מאזניים, א, לט (10 בינואר 1930), עמ' 2-6.

44 ניסן טורוב, 'על טשרניחובסקי (נאום לחג השישים של המשורר)', דאר, 15, כא (ד' בניסן תרצ"ו), עמ' 384-383.

45 א"ל גרייבסקי, 'שאלו טשרניחובסקי: משורר הדור החדש - למלאות שנתיים [כך במקור] לפטירתו', הבקר, 13 באוקטובר 1946.

טשרניחובסקי על ייחודו המובהק: 'משבא ביאליק, הוא יצר אסכולה, הוא [טשרניחובסקי] לא יצר אסכולה'. הדור שגדל בארץ באותם ימים דומה לדבריו בחינוכו לחינוך שקיבל טשרניחובסקי, והוא הביע תקווה שאולי בכל זאת תיווצר אסכולה שתלך בעקבותיו.⁴⁶ מה היה אפוא לאמתו שיעור התקבלותו של טשרניחובסקי בשני העשורים האחרונים של חייו, בעוד יצירתו שופעת ומתחדשת בגרמניה ובארץ ישראל, בעיקר בשלוש עשרה שנות חייו בארץ (1931-1943) ובשנים שלאחר מותו? אפשר לטעון, בזהירות מסוימת, שבארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים, ואולי אפילו בשנותיה הראשונות של המדינה, היתה חזרה על הדפוס שהכרנו לעיל בעשורים הראשונים של פעילותו בגולה: גם כאן הוא היה בעיקר למשורר ה'צעירים',⁴⁷ שראו בו משורר העבריות החדשה והשחרור מן ה'גולה', ואף העדיפו אותו לא אחת על ביאליק בעל 'המתמיד', המבטא הערצה להוויית בית המדרש והעבר הגלותי. יש לכך אינדיקציה בזיכרונות שונים שיובאו להלן, אולם קשה לקבוע עד כמה היתה האהדה לטשרניחובסקי מקיפה, וייתכן שהמחשבה שטשרניחובסקי הוא - או עתיד להיות - המשורר בה"א הידיעה של ארץ ישראל המתחדשת ושל הנוער ה'בריא' החי בה, היתה משאלת לב שהתממשה רק באופן מצומצם.

מכמה עדויות של ילידי שנות העשרים והשלושים שהתחנכו בארץ עולה שהם או בני גילם בבית הספר התלהבו מטשרניחובסקי. הם ראו בו מעין נושא דגל של המרד שלהם נגד מוריהם, שנטו יותר לביאליק ה'גלותי' והנוח יותר ללימוד מנקודת המבט האינדואולוגית שהיתה חביבה על מורי הספרות בשנים ההן.

כך לדוגמה מוחה אמנון בלחטובסקי בתחילת שנות החמישים על שממעטים ללמד את טשרניחובסקי - ויש להניח שהוא מדבר על ימי נעוריו בשנות הארבעים. הוא עומד על החיבור הטבעי שיש לדעתו בין הנוער שבמדינה החדשה ובין ה'איכריות' של טשרניחובסקי. ביכולתו של שיר של טשרניחובסקי 'לשבור את לב הנוער' הוא רואה עדות לקרבתו המיוחדת של המשורר הזה לדור שלא גדל בגלות. הדור הזה מצא לעצמו ביטוי בשירת טשרניחובסקי; הוא אינו מרגיש כ'תועי מדבר' (בריימוז לכתוב בשירו הידוע של ביאליק 'מתי מדבר האחרונים'). 'כיום, עשר שנים לאחר מות המשורר הדגול, חייב הנוער ללמוד ולשנן את שיריו [במובן: רצוי שילמד וכו'] - שירי דור יהושע, שירי קנאים ונוקמים [...] שירי אדמה ויבולה'.⁴⁸ ואולם מקריאת דבריו מתקבל הרושם שדובר על היחס שהיה ראוי לדעתו לגלות כלפי טשרניחובסקי, ולא על זיקה נלהבת אליו בפועל של הנוער שהכיר סביבו.

46 ברוך קרופניק, 'מסלולו המיוחד של טשרניחובסקי - במלאת שבעים שנה להולדתו של המשורר המנוח', *הבקר*, 2 ביולי 1945.

47 אין הכוונה לדור המשוררים החדש, בהנהגת אברהם שלונסקי, שרחש לטשרניחובסקי עוינות כרוכה בהתעלמות ובזלזול, ושהוא השיב להם באותו מטבע. על שלונסקי ויחסו לטשרניחובסקי ראו: חגית הלפרין, *המאסטרו: חייו ויצירתו של אברהם שלונסקי*, ספרית פועלים - הוצאת הקיבוץ המאוחד [בני ברק] תשע"א, וכן: אברהם שלונסקי, *מסות ומאמרים: העשור הראשון, 1922-1933*, ספרית פועלים [בני ברק] תשע"א, לפי המפתח. ליבון העניין דורש דיון בפני עצמו, שלא כאן מקומו.

48 אמנון בלחטובסקי, 'שאלו טשרניחובסקי והדור הצעיר', *ישראל הצעירה - ספרות ושירה*, 4 בדצמבר 1953, עמ' 14-15 (מדובר כנראה בביטאון של 'ספרדים צעירים').

והנה עוד שתי עדויות של בני הארץ שנעוריהם או עלומיהם חלו בסביבות אותן שנים. המשורר והעיתונאי משה דור (יליד תל אביב, 1932) סבור שלא היה לו מזל במפגש הראשון עם שירי טשרניחובסקי, גם בגלל המורים וגם בגלל תכנית הלימודים, שהיתה גרועה עוד יותר משהיתה בעת כתיבת המאמר, במלאות 25 שנה למות המשורר (1968). בשני מאמריו על יחסו ועל יחס חבריו בני הנוער אל טשרניחובסקי הוא מאפיין אותו בשתי תכונות: ה'ישראליות' או ה'עבריות החדשה' שלו; והא־אידאולוגיות שלו - ה'הימננות האפוליניים שלו נשתזרו בהכרתי כתרועת חצוצרה נגד אותו חלק של היהדות, שנראה היה לי מחוסר־דמים, מחניק [...]; ט' התמכר לרגשות אנוש פשוטים ללא כל גיבוי של מחשבות הרות עולם'.⁴⁹ במאמר אחר של דור, שנכתב בשנות השבעים, במדינת ישראל הספקנית יותר, המתרחקת כבר מפאתוס ציוני, הוא מעיד על בני דורו (שהיו בני נוער בשנות הארבעים) שאהדו את טשרניחובסקי מתוך סוג של מחאה על הדגש היתר ששמו מוריהם לספרות על ביאליק ה'גלות'. בנעוריו שבה את לבו המרחק של טשרניחובסקי מן היהדות המסורתית, ובבגרותו - יחסו הספקני לארץ ישראל (כמשתקף, לדעתו, באומרים ישנה ארץ', 1933; 'אני, לי משלי אין כלום', 1937).⁵⁰

קסם דומה היה לשירת טשרניחובסקי גם בעיני העיתונאי מיכאל שיר (יליד ורשה, 1922, בן שנתיים עלה לארץ עם הוריו). גם הוא מציין את גורם המשיכה של טשרניחובסקי בהיבט הא־אידאולוגי שבו, באהבותיו הרבות. המורים שהכיר התעלמו מחטיבות חשובות בשירת טשרניחובסקי (כוונתו, יש להניח, לשירי האהבה שלו) והרחיקו את לב התלמידים משירתו.⁵¹ העדויות האלה משמעותיות, ובוודאי משקפות משהו מן האופן שבו הצית טשרניחובסקי את דמיונם של נערות ונערים רגישים בארץ בשני העשורים שקדמו להקמת המדינה ואולי גם בשנים שלאחריה.⁵² ובכל זאת, אין זה ודאי שמדובר בתופעה כללית ומקיפה. ראוי, כך נראה, להאזין בעניין זה דווקא למי שלא היה נער בשנים המדוברות, אבל היה בעל כושר לבחון במבט מקיף תופעות רוחניות וחברתיות בציבוריות ה'יישוב' והמדינה: ישורון קשת, משורר, מסאי ומתרגם, שגורלו אינה לו לעמוד בתווך בין דורות, תקופות ותרבויות.⁵³

בראשית שנות הארבעים של המאה ה־20 כתב קשת כי אמנם טשרניחובסקי הוא המשורר של שאיפת הנער הנצחית: השאיפה לפעלת נפש חלוצית, לגבורת הנפש, לשמחת המלחמה בחיים', ואף על פי כן אין הוא מקובל על הנוער, כי לנוער בארץ יש אידאלים חדשים שאינם קשורים בפריצת הגטו, והוא מסביר: 'ואם הנער העברי בארץ ישראל, הפטור לכאורה מן הקונפליקט הפנימי של בין יהדות ואנושיות [...] אינו מכיר

49 משה דור, 'האנטי־יהודי של דור הגאולה לטשרניחובסקי', מעריב (ספרא וסייפא), 11 באוקטובר 1968.

50 משה דור, 'טשרניחובסקי שלי', מעריב, 25 ביולי 1975.

51 מיכאל שיר, 'פלירט עם בת האופה', 8 בערב בטלוויזיה ('לקראת שידור'), 25-31 באוקטובר 1968.

52 ב'התיישוב העובדת' היתה לטשרניחובסקי נוכחות משמעותית נרחבת יותר, כמו שאפשר ללמוד מזיכרונות תונים, מפניות רבות שהגיעו לטשרניחובסקי מההתיישוב העובדת לבקר בקיבוצים ובמוזבים וכן משילובו של טשרניחובסקי ב'פולחן' הקיבוצי (למשל, בסדר הפסח).

53 צעיר מכדי להיות שייך לדור ביאליק, מבוגר ו'מיושן' בתפיסתו השירית מכדי להיות שייך לדור אלתרמן־שלונסקי, תוצר של רב־לשוניות מבית ומסביבה תרבותית; אמון על עברית חיה שספג בארץ בנעוריו ועל שפות אירופה שהעמיק בלימודיהן בצעירותו. ראו האוטוביוגרפיות שלו: ישורון קשת, בין הערמון והלילך, עם עובד, תל אביב תשכ"ז; הנ"ל, קדמה וימה: פרקי זכרונות, עם עובד, תל אביב תש"ם.

ואינו מרגיש כי טשרניחובסקי - לו הוא שיך בעצם, כי משורר הנער הנהו - הרי זה מפני שתי סיבות. ראשית, בגלל הלבוש הלשוני המזורז בעיניו והזר לרוחו' (בכלל זה ההברה האשכנזית, שהיא בעייתית אצל טשרניחובסקי יותר מאצל ביאליק, משום ש'ביאליק העמיד את משקלו בעיקר על הריתמוס הפנימי - התקבולת התנ"כית); 'ושנית - וזה העקר - משום שעצם שאיפותיו של הנער הזה שונות תכלית שינוי מאשר היו לפני כימי דור בתחום המושב היהודי במזרח אירופה'. הנוער של אז ערג לפרוץ את החומות, לצאת אל הטבע, ואילו הנוער הארץ-ישראלי של היום, 'שגדל מתוך חירות ובמציאות מוחשית' [...]. משאת נפשו היא הכניסה אל ההלכה התרבותית, ההתאזרחות בקבע [...]. שירת טשרניחובסקי אינה פוגשת עוד בצורך מתאים לה בנפש הנער שלנו [ההדגשות שלי].⁵⁴

קשת מעלה שני טיעונים סבירים: האחד - שישנה מחיצה לשונית בין המשורר לקוראים הצעירים, שנעשתה גבוהה יותר אצל נוער שגדל על עברית ארץ-ישראלית והעברית היתה לו שפת חיים ופחות 'שפת הספרים העתיקים'; והאחר - שהקונפליקטים הקלסיים, מבחינת יהדות הגולה המחפשת את זהותה החדשה במפנה המאה ה-20, חדלו להיות הקונפליקטים שמעסיקים את הנוער הארץ-ישראלי, ואם עדיין העסיקו אותו, הרי זה בחריפות ובדרמטיות פחותות בהרבה. אמנם קשת מתעלם מכך שנוער הוא תמיד נוער, והצורך בפריצת חומות ובערעור הקיים מצוי אצלו בנסיבות סוציולוגיות שונות ובתקופות שונות, ובכל זאת טיעונו נשמעים משכנעים. ה'נבואה' שליוותה את טשרניחובסקי כמעט מאז הופעתו ושבה והושמעה עם מותו⁵⁵ - שהוא יהיה משורר העתיד, גם אם בני דורו אינם מעריכים ומוקירים אותו כיאות לו⁵⁶ - התממשה, כך נראה, רק באופן חלקי, על אף ההכרה בגאונותו כמשורר וכמתרגם. ואכן, כשמציין העיתונאי דוד לאור את הקמת בית טשרניחובסקי חמש עשרה שנה לאחר מותו, הוא עדיין מדבר על אהדת הדור הצעיר בארץ לטשרניחובסקי בלשון עתיד: 'שירה זו [של טשרניחובסקי] טרם נתגלתה בכל עוזה לדור הצעיר. אולי השניאו אותה מורים קפדנים לספרות [...] אולי לא ידענו לקרב אותה לנוער. אבל היא עוד תתגלה'.⁵⁷

54 קשת, בדורו של ביאליק, עמ' 137-139.

55 ראו דוגמאות לעיל בדיון על התקבולות בקרב צעירים, וכן ראו: משה בסוק, 'לדורו ולבאים', מחיינו [מבפנים]; 'מחיינו' היה שם זמני שניתן מסיבות צנוורות [נובמבר 1943], עמ' 134-138.

56 ראו למשל: עקיבא ונדרוב [המשורר יעקב כהן], 'אוצר הספרה: כשרונות ויצירות', המגיד, ט, כא (24 במאי 1900), עמ' 243-244; 'והיה כי ישיר בנך או בתך מחר את אחד משירי משוררנו זה ושאל אותך: מי הוא טשרניחובסקי? ואמרת אליו: הוא אחד החלוצים בספרתנו היפה, אשר יצאו לחדש את פני שירתנו ולשפך רוח חדשה על כל החיים בתפוצות הגולה, ובהעמידם את ספרתנו במדרגה אחת עם ספרות יתר העמים המתוקנים, העצימו ע"י זה את הגאון הלאומי בלב אחיהם הנענים והנרדפים והצילו את כל עמם מכליון רוחני [ההדגשה במקור]'. מרדכי אהרנפרייז (יליד למברג-לבוב, 1869, מחבורת ה'צעירים' של ברדיצ'בסקי; כיהן אחר כך כרב במקומות שונים) מזכיר במכתב לטשרניחובסקי ב'19 במאי 1937, שכתב בסקירה על חזיונות ומגנינות ב[דער] יידישער אלמאנאך, 1902, ש'אולי טשרניחובסקי מקדים את זמנו בכמה שנים' אבל הוא בלא ספק 'משורר העתיד'.

57 ל. ד. [דוד לאור], 'האנדרטה', מעריב (מעט לעט), 3 באוקטובר 1958, עמ' 13.

ג. התקבלות 'מגזרית' (חברתית, פוליטית, דתית, עדתית)

שאלה חשובה אחרת בנושא ההתקבלות היא אם היו הפופולאריות או היעדר הפופולאריות של שירת טשרניחובסקי קשורים בהיבט חברתי, פוליטי, דתי או עדתי.

היבט חברתי 'מעמדי'. טשרניחובסקי בא מרקע חברתי-תרבותי מסוים, וזה קבע במידה לא מעטה את היחס לשירתו, ומכל מקום שימש בידי המבקרים - בין המחייבים ובין השוללים - ל'תיוגה' ולהגדרתה. אזכיר רק כמה התייחסויות לעניין אצל מבקרים בני התקופה.

מיכאילובקה, כפר הולדתו של טשרניחובסקי שבשולי תחום המושב, שכן באזור נובו רוסיה, שאוכלוסיו היהודים עברו תהליך רוסיפיקציה מואץ יותר מהיהודים שבעיירות תחום המושב (ליטא במובן הרחב של המושג התרבותי-גאוגרפי הזה, פודוליה) והיו משולבים יותר מהם בתרבות, בלשון וב'מנטליות' של סביבתם הלא יהודית.⁵⁸

טשרניחובסקי - בעל המראה ה'גויי', כפי שהעידו עליו אחדים מכותבי הזיכרונות, מי שהרוסית היתה שפת אמו ולא היידיש, שרכש את ראשית ידיעת העברית ב'חדרים' מודרניים, 'מתוקנים', שלא היו אופייניים למוסדות הלימוד של הילדים יהודים בעיירות רוסיה-פולין,⁵⁹ שהתבטא על פי רוב בשיריו בלשון מעוטת רמזים למקורות היהודיים העתיקים (אם כי ידע לנצלם היטב לצרכיו, לעתים מתוך לימוד מכלי שני), ששמר על אורח חיים חילוני ואף נשא אישה לא יהודייה שהכיר בימי לימודיו בהידלברג - עורר בשל כל אלו יחס דו-ערכי עו של הערצה ומשיכה מצד אחד והתרחקות והסתייגות מצד שני. אפילו בעיני מוקיריו ומעריציו הוא נותר, במידה כלשהי, זר ו'גר' שהגיע מבחוץ.⁶⁰ בזרות זו היה קשור גם יסוד של שיוך מעמדי של טשרניחובסקי. הגדיר זאת בחזות משה קליינמן, שהתוודע אל טשרניחובסקי עוד בימי עלומיו באודסה, ליווה אותו בדרך כלל באהבה ופרסם לא מעט יצירות שלו ומאמרים עליו בשבועון העולם שבעריכתו: לא יכולת כלכלית אלא הבדלי 'גובה רוחני' (לאמתו של דבר, התמסרות ללימוד תורה) הם שקבעו את המעמד אצל היהודים. ביאליק הוולניאי, תלמיד ישיבת וולוז'ין, בא ממעמד של 'משי וקטיפה' (במינוח המסורתי: 'שיינע יידן', כלומר 'יהודים יפים'), השוללים 'פזיונות', קרבה אל הגוף ומתוך כך גם אלימות. טשרניחובסקי, לעומתו, בא מסביבה שקליינמן מגדיר אותה 'בעלי ביתית', סביבה 'נאמנה למצוות אך אינה להוטה ביותר אחרי רוחניות'. ולכן,

58 אב"א אחימאיר אפיין יפה את יהודי אזור זה במאמרים שונים על טשרניחובסקי, בעיקר 'משורר ילדות היחיד והלאום', המשקיף, 27 בנובמבר 1942; הנ"ל, 'משורר לעתיד לבוא', חרות, 23 בספטמבר 1953, עמ' 5. תיאור משעשע של ההווה של הולדתו של טשרניחובסקי אפשר למצוא אצל ישראל טריווש, שביקר במקום בסוף שנות התשעים של המאה ה-19, 'בכפר מולדתו של המשורר', הבקר, 22 באוקטובר 1943. על התפתחותה ההיסטורית והדמוגרפית של יהדות זו ראו: Маркус Каган, Еврей-земледельцы в Новороссийском крае: Исторический очерк, Санкт-Петербург 1880 [מרקוס קגן, עובדי אדמה יהודים באזור רוסיה החדשה: סקירה היסטורית, פטרבורג 1980].

59 ראו טשרניחובסקי, 'מעין אבטוביאוגרפיה' (לעיל הערה 20), עמ' 17-109; קלוזנר, שאול טשרניחובסקי: האדם והמשורר, עמ' 13-20.

60 כך אפילו הטבע של קרים והידלברג המופיע אצל טשרניחובסקי לא היה 'שלנו' בעיני ברנר הצעיר. ראו: י"ח ברנר, 'קצת על טשרניחובסקי', בתוך: כתבים, ג, הקיבוץ המאוחד, בני ברק תשמ"ה, עמ' 615-624. הרשימה הופיעה בראשונה בשנת תרע"ב.

'כשנכנס טשרניחובסקי לספרות העברית הביא עמו לא סערת מלחמה ותקף אחריות על סבל דורות, אלא התדבקות תמימה אל עמו ואל קדשיו [...] הוא עמד כולו מחוץ לתחום הגטו, ושמה משך אחריו את קוראיו הצעירים'.⁶¹

במוצאו מאזור השוליים הזה ובחינוכו בלא תשתית של לימודי 'חדר' היה טשרניחובסקי כמעט יחיד במינו בקרב הסופרים העבריים בני דורו.⁶² הניגוד התרבותי היה קיים אפוא לא רק בינו לבין ביאליק אלא בינו לבין הרוב הגדול של הסופרים העבריים בתקופתו. בתחושת הזרות שעורר, בכינוי עמדתו 'פרימיטיבית' (לא תמיד בגוון המקובל בימינו) ובכינוי לשונו 'ברברית' יש לראות אפוא הד להתנשאות כלפי משורר חסר עידון 'יהודי', שיצא מיהדות כפרית, פשוטה ולא למדנית, וכד בוד גם ביטוי של השתאות נוכח מקוריותו, העזתו וייחודו חסרי התקדים.⁶³ היבט פוליטי. הדיכוטומיות התרבותיות-רוחניות שבמונחיהן פורש הניגוד בין ביאליק לטשרניחובסקי נוגעות לבעיות יסוד שהביאה התקומה הלאומית של היהודים. הבולטת שבהן היא שאלת השימוש באלימות להתמודדות עם ניסיונות רצח המוני, גזל, התנכלויות והגבלות.⁶⁴ בקווים כלליים מאוד אפשר לומר שביאליק ייצג לאורך השנים את קו ההפנמה היהודי ה'נירוטי', הסולד מאלימות באשר היא. טשרניחובסקי כידוע קרא תיגר על תפיסה זו, וב'כרוך ממגנצה' (1902) שלו אפשר לראות קריאה לפעולה אלימה שאינה מבחינה בין צדיק לרשע כדי לגמול על אלימות כוללת אכזרית.⁶⁵

טשרניחובסקי הגיע מרוסיה לברלין בסוף 1922, לאחר שנכשל ניסיון חוזר שלו לקבל עבודה כרופא בארץ. הוא ישב בגרמניה, בכמה מקומות, קרוב לתשע שנים. ואולם על אף הנימות הלוחמניות שבשירתו והלגיטימציה שנתנה לכאורה לנקמה אלימה, החיבור של טשרניחובסקי לתנועה הרוויזיוניסטית, שהתחילה להתארגן רשמית ב-1924 ובאופן כללי דגלה או היתה

61 קליינמן (לעיל הערה 20). ראו גם: הנ"ל, 'היה היה באודסה תלמיד בביה"ס למחסר...', הזמן - עיתון לעם, 22 באוקטובר 1943.

62 עניין לעצמו הוא סופרים יהודים כותבי רוסית כגון מרדכי בן עמי, שמעון שמואל פרוג, סמיון יושקביץ וגרגורי בוגרוב.

63 השו: א' ורדי, 'השתלשלות יצירתו של טשרניחובסקי (אגב קריאת שיריו החדשים)', הארץ, 26 במרס 1926. לדעתו של ורדי, 'הופעתו של טשרניחובסקי בספרות העברית לא באה אלא לתרץ קושיה חמורה' - כביכול רק ב'תחום' - תחום המושב - יכולים לגדול סופרים עבריים. הנה דוגמאות אחדות לשימוש במונח 'פרימיטיבי' בכתיבה על טשרניחובסקי בהוראה דו-משמעית של 'ראשוני' אבל גם 'לא מתוחכם': ברנו (לעיל הערה 60); אברהם אפשטיין (יליד סלוצק, רוסיה הלבנה, 1880; היגר לארצות הברית ב-1924), 'שאל טשרניחובסקי', בתוך: סופרים: דברי מסה ובקורת, הוצאת עגן על יד ההסתדרות העברית, ניו יורק תרצ"ה, עמ' סז-פא. לשימוש במונח 'ברברי', בעיקר בקשר ללשונו, בגון הוראה קרוב ל'זר, משונה' אבל גם 'חסר תרבות', 'חסר עידון תרבותי', ראו: בר יוחאי [י"ח ברנר], 'משהו הספרות' [חברת היובל של טשרניחובסקי], בתוך: כתבים, ד, עמ' 1531-1540 (המאמר פורסם בראשונה בתרע"ט); יעקב רבינוביץ, 'שאלו טשרניחובסקי', מסלולי ספרות, א, מ' ניומן: אגודת הסופרים [תל אביב] 1971, עמ' 280-307 (פורסם בראשונה בתר"ף).

64 ראו ספרי יסוד בנושא זה: אניטה שפירא, חרב היונה: הצינונות והכוח 1881-1948, עם עובד, תל אביב תשנ"ב; David Biale, *Power and Powerlessness in Jewish History*, New York 1986.

65 אם כי עמדתו של טשרניחובסקי לא היתה חסרת תודות במהלך השנים (השוו 'מנגינה לי' הלוחמני מ-1916 עם 'מנגינות הזמן', שנכתב סמוך לו).

עתידה לדגול בעמדות הדומות לשלו, לא היה מובהק. יתר על כן: בשנותיו בגרמניה ביטא טשרניחובסקי קרבה דווקא לתנועת 'החלוץ', שהיתה לה זיקה הדוקה להסתדרות העובדים הכללית. אחת משתי הגרסאות של השיר הנודע 'אומרים ישנה ארץ', הגרסה האופטימית יותר, נכתבה לכבוד ועידת 'החלוץ' העולמית בברלין במרס 1923 וכנראה נקראה בה בפעם הראשונה.⁶⁶ מהגרסה האופטימית משתמעת הזדהות עם עמדת 'החלוץ' לגבי עלייה רחבה, ללא סלקציה מטעמי רמה חינוכית וידיעת עברית, שכן כל המבקש לעלות לארץ נושא בילקוטו את שרביט הגואל ('כל ישראל קדושים, אתה הוא המכבי'). שיר הנושא מסר דומה והוקדש תחילה ל'החלוץ',⁶⁷ 'צדקתם, הבונים הצעירים', נכתב אולי בעת ביקורו של טשרניחובסקי בארץ בקיץ 1925.⁶⁸ נראה שזיקתו הציבורית של טשרניחובסקי בימי שבתו בברלין הוגבלה לאירועים חברתיים וספרותיים בעלי אופי ניטרלי, בעיקר ב'מועדון עברי'.⁶⁹

רק עם עלייתו הסופית לארץ ישראל ביוני 1931 היו לנטייתו האידאולוגית ביטויים העשויים להיראות כתמיכה מובהקת בהשקפה המזוהה במידה כלשהי עם מחנה פוליטי מסוים והיו עלולים גם להשפיע בשל כך על האהדה או חוסר האהדה אליו כמשורר. בשני צמתים משמעותיים נקט טשרניחובסקי בשנות השלושים עמדות מפורשות הקרובות לימין: היחס ל'הבלגה', והיחס להצעה לחלוקת הארץ למדינה ערבית ומדינה יהודית לפי תכנית ועדת פיל (Peel Committee, 'הוועדה המלכותית'). הוויכוח על ה'הבלגה' פרץ עקב השלב הראשון של ה'מאורעות' - 'המרד הערבי' (אפריל-אוקטובר 1936). בקיץ 1937 אימץ ארגון האצ"ל הרוויזיוניסטי, בניגוד לעמדתה של הנהגת היישוב, קו של פעולות טרור ללא הבחנה בתגובה למעשי רצח והתנכלות מצד ערבים.⁷⁰ טשרניחובסקי כתב ב־1936 את 'פרשת דינה',

66 התפרסמה בעולם, ד' בניסן תרפ"ג.

67 השלח (ניסן-אלול תרפ"ה), עמ' 168-169. ההקדשה 'להחלוץ' מופיעה רק בפרסום הראשון של השיר בהשלח.

68 על הופעת טשרניחובסקי בוועידת 'החלוץ' השנייה בשבוע האחרון של אדר תרפ"ג וקריאת הנוסח הקצר והאופטימי יותר של השיר (בהשוואה לגרסה שהופיעה בהתורן האמריקני, אייר תרפ"ג), ראו: זלמן שז"ר רובשוב, 'הברית הגלויה והסמויה (דברי האזכרה בכינוס הנוער העובד, בחג הסוכות)', דבר, 12 בנובמבר 1943.

הזמנו אותו להגיד לנו משהו [בוועידה]. ביקש את הנשיאות להמתין עד שיהיו הדברים בפיו. ובסוף הישיבה השנייה עלה על הבמה וקרא את השיר בנוסח שחובר אז לכבוד הוועידה [---] והוא הוזה עם כל ועידת חולמי 'החלוץ':

'כנס כל הנכנס' -

הן הייתה העלייה ההמונית משאת הנפש של כל הנאמנים [---]

'איפה הם הקדושים? [...]

ובשם שר האומה עונה המשורר, מנחם ומבשר לקהל הקוים אשר בוועידת 'החלוץ' העולמית: 'כל ישראל קדושים/אתם! [!] - המכבי'.

שירי הוועידה היא עוד נושאים בלבם את הבשורה הפקודה הזאת.

על הוויכוח בעניין הסלקטיביות בקריטריונים לקבלה לתנועות הנוער, לתנועת החלוץ ולזכאות לרישיון עלייה, ראו: ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1917-1929, מאגנס, ירושלים תשמ"ב, עמ' 501-661. זאב רובה, 'עם טשרניחובסקי בברלין', הדאר (ניו יורק), 23, ב (י"ד בחשוון תש"ד).

69 יוסף הלר, 'ההשלכות המדיניות והביטחוניות של מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט', בתוך: בנימין אליאב (עורך),

שבווריאציה פְּרודית על ברכת יעקב לבניו (בראשית מט) פוסל את האיפוק בתגובה למעשי אלימות כלפי יהודים ו'קורא' לפעולת נקם מקפת.⁷¹ אמנם השיר פורסם בתרצ"ז, במאסף כנסת לזכר ביאליק, אך נכתב חודשים קודם לכן, ועמדתו של טשרניחובסקי ודאי לא הושפעה מעמדת מפלגה כלשהי.

הפעם השנייה שבה הצטרף לכאורה טשרניחובסקי באופן נחרץ לאחד הצדדים בוויכוח פוליטי היתה קשורה בפולמוס שפרץ ביישוב ובתנועה הציונית בכלל בעניין הצעתה של הוועדה המלכותית הבריטית לתת ליהודים מדינה שתשתרע על שבעה עשר אחוזים משטחה של ארץ ישראל. טשרניחובסקי פרסם בתגובה להצעת הוועדה שלושה שירים: שתי פואמות בנוסח האוטוביוגרפי שפיתח בשנים הבאות, 'סבתא כך הייתה אומרת' (הארץ, 3 באוגוסט 1937), 'שלושה חוחולים שהלכו' (הארץ, 17 בספטמבר 1937),⁷² והשיר 'ושבו ערים לגבולך', שלאחר קיטוע בידי הצנזורה התפרסם בחוברת מיוחדת (מדינה יהודית, תרצ"ח). בחוברת זו קובצו מאמרים של אישים מתנועות שונות שחברו יחד להביע את התנגדותם לתכנית ועדת פיל.⁷³ השיר 'ושבו ערים לגבולך' הוא מעין נבואת זעם סרקסטית-מריירה על עתידה של 'יהודה' ודחיקת הבריטים וממלכת ירדן ממנה,⁷⁴ ואילו שתי הפואמות הקצרות שמות ללעג את ההיגיון שבמסקנות הוועדה ('שלושה חוחולים שהלכו') או כל ציפיה של יהודים להפיק תועלת מהן ('סבתא כך הייתה אומרת').

לצד אלו כתב טשרניחובסקי, גם בתקופתו הארץ-ישראלית, כמה וכמה שירים שבהם ביטא את האתוס החלוצי של העבודה - בעיקר העבודה החקלאית - וההגנה, ואף הביע הזדהות מפורשת עם ההתיישבות הקיבוצית ('אהבתי כי אתע בכביש...'/, 1934; 'במשמר', 1936; 'שיר ערש', 1936 ועוד). יתר על כן: בשאלת 'העבודה העברית' בפרדסים שבבעלות יהודים הוא השמיע קול נחרץ נגד הפרדסנים היהודים שהעדיפו להעסיק עובדים ערבים,⁷⁵ ואף יצא לעמוד ב'משמרת' מחאה בכפר סבא, על אף ביקורת שהוטחה בו מצד חוגים שהוא נחשב כנראה בעל בריתם.⁷⁶

71 היישוב בימי הבית הלאומי: 1917-1948 (מהדורה מתוקנת), כתר, ירושלים 1979, עמ' 61-87. השיר מעלה על נס - כביכול מפייה של דינה בת יעקב אבינו - את אחיה שמעון ולוי, שנקמו באכזריות רבה את האונס שלה בידי חמור בן שכם, ומוקיע לעומת זאת את שאר ה'אחים', המסמלים מגזרים שונים של הציבור היהודי בארץ.

72 על אופיין של הפואמות האוטוביוגרפיות והפואנטה ה'אקטואלית' בסופן ראו: יהודית בר אל, "על תל הערבה": הפואטיקה של הפואמה האוטוביוגרפית של שאול טשרניחובסקי, בתוך: הנ"ל, ברכות של קטיפה: מסות ומחקרים על הספרות העברית החדשה, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ט, עמ' 42-62.

73 הפואמה 'סבתא כך הייתה אומרת' התפרסמה מחדש בחוברת דבר אנשי-שם על תכנית החלוקה, קובץ מאמרים בעריכת מ' פיינברון, תל אביב תרצ"ח. אחד מכותבי המאמרים בחוברת היה מנחם אוסישקין, יושב ראש קק"ל, מתנגד נחרץ לתכנית החלוקה.

74 השיר לא נדפס מחדש בשום מהדורה של כל שירי טשרניחובסקי, גם לא בזאת שיצאה בחייו (שוקן, תש"ג). ייתכן שטשרניחובסקי ראה בו 'שיר לעת מצוא', מן הסוג שהוא עצמו לא העריך.

75 לרקע ראו: אניטה שפירא, המאבק הנכונ: עבודה עברית, 1929-1939, אוניברסיטת תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ז.

76 מדרכי המפל, 'עם שאול טשרניחובסקי במשמרת', הפועל הצעיר, לד, ב (1 באוקטובר 1963).

משמע, טשרניחובסקי לא קישר את עצמו בעקביות לשום מפלגה או קבוצה פוליטית אלא קבע את עמדתו לפי מצפן משלו, שהיה גם 'לאומי' וגם הומניסטי מאוד. וכך, אף על פי שנראה כאילו הוא מקורב בדעותיו לחוגים ימניים, הוא זכה לאהדתם של כמעט כל המגזרים: האידאולוגיים, הפוליטיים, הדתיים ואפילו העדתיים. בטשרניחובסקי היתה מורכבות רוחנית מיוחדת, שבאה לידי ביטוי בעמדות עקרוניות שאף אם אינן סותרות ממש, הרי רק בדוחק הן מתיישבות זו עם זו: שילוב של לאומנות קנאית ואפילו אלימה ('מנגינה לי', 'מעשה דינה') עם אוניברסליזם רחב אופקים ('אני מאמין' ['שחקי, שחקי'], 'עמא דדהבא'); ערעור מוחץ על ההווה היהודית המסורתית שהתגבשה ב'אלפיים שנות גולה' ונוטה להעדיף את הספר והרוח, מרבה במצוות כובלות וחה לפי מוסר המשתק את ה'טבע' ושוחק את הכבוד הלאומי ('נטע זר את לעמך', 1898; 'מחזיונות נביא השקר', 'תרט"א) - מול תיאורים אידיליים נרחבים המתרפקים על מציאות יהודית כפרית, מלאה תום של אמונה ויהודיות 'טבעית' ('לביבות', 'כחום היום', 'ברית מילה').⁷⁷ 'ל'סתירות' האלה יש שורשים בביוגרפיה הייחודית של טשרניחובסקי: בן כפר שמרן, שהיה גם אינטלקטואל רחב אופקים שעבר בחייו ארצות ויבשות וקלט אל נפשו אוצרות מדע ומגוון תרבויות ולשונות; בן לשבט יהודי קטן באזור נידח מבחינת התפוצה היהודית הרוסית, קרוב לטמיעה תרבותית וחברתית עם הסביבה הלא יהודית, ש'נשבה' לצינונות ועיצב לעצמו גרסה ישראלית-עברית של יהדותו, נועזת הרבה יותר מכל המוכר בסביבתו היהודית באותה העת, וודאי עקבית יותר ונפתלת פחות מגרסת ברדיצ'בסקי. ברור שהמתחים הנזכרים לא התקיימו אצלו תמיד בעת ובעונה אחת, ומכל מיני סיבות חלו אצלו תנודות שהדגישו מפעם לפעם קוטב זה או אחר.⁷⁸ רוחב המשרעת של גישותיו אפשר לאנשים בעלי דעות והשקפות שונות ומנוגדות למצוא בו את ההיבטים הקרובים לרוחם או לפרש אותו ואת יצירתו באופן המקרב אותו לעולמם.

הַדִּי האידאולוגיות השונות ניכרים יפה בהתייחסות אל שירת טשרניחובסקי ובאופן בולט אל בעיית 'שכחתה' או השכחתה ואל הצורך להחזיר אותה אל מעגל הלומודים והקוראים.

77 בהיבטים השונים של סתירות אלו עסק אליעזר שביד, 'יסודות רעיוניים בשירת טשרניחובסקי', בתוך: הנ"ל, הערגה למלאות ההווה: פרקי עיון בשירת ח"נ ביאליק וש' טשרניחובסקי, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1968, עמ' 85-105. בניגודים שבין לאומנות לאוניברסליזם עסק ברוך קורצווייל, ביאליק וטשרניחובסקי: מחקרים בשירתם, שוקן, ירושלים תשכ"ח, בייחוד הפרקים 'חרות האדם', ו'לבעיית ביקורת התרבות בשירי טשרניחובסקי', עמ' 265-296. לדיון על הניגודים ביחס ליהדות ראו: דב סדן, 'לב לב הערבה: על שאול טשרניחובסקי', בתוך: הנ"ל, בין דין לחשבון, תל אביב תשכ"ג, עמ' 14-34; דן מירון, בודדים במועדם: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 441-450.

78 בעניין זה ראו למשל דברי ש' שלום, 'שאל טשרניחובסקי', חתן בראשית (נאום בערב אזכרה של אגודת הסופרים), דבר, 14 באוקטובר 1949: 'עדיין לא עמדו כראוי על המפנה הנוגע עד הלב, שחל בשירת טשרניחובסקי בסוף ימיו [מתוך שהתחיל לחשוש שמא תישכח תרומתו לתחייה התרבותית של העם], והוא, חתן הנוי והחן [...] נזכר פתאום בסוף ימיו בצליל כלולות אחד [...] הלא הוא צליל הכלולות של השכינה [...] ממחצבת ישראל סבא [...] ונוגע עד הלב לראות את טשרניחובסקי בעל הצעד הטופף, את משורר התמוז המופקר, כיצד הוא נושא פתאום את עיניו בדביקות שבקדושה אל "כוכבי שמים רחוקים" וחווה בהם בפעם הראשונה זיו איקונין שנתעלם ממנו כל ימיו [ההדגשה במקור].'

בשנות השלושים וראשית שנות הארבעים, בעוד טשרניחובסקי חי, וגם בעשרים השנים שלאחר מותו, היה הימין מושפע מרושם התקפתו הקשה של ביאליק על הרוויזיוניזם בשירו 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'.⁷⁹ על רקע זה מובנים הבקע שנִבְעָה בהערכה שרחשו לביאליק סופרים ועיתונאים מן הימין ומן הימין הרדיקלי וניסיונם להצביע על עדיפותו של טשרניחובסקי עליו - הן כמשורר הן כמורה דרכה של האומה. ידועה תגובתו הקשה של ז'בוטינסקי על שירו של ביאליק הנזכר לעיל במאמרו 'המשורר לשעבר' (1931). שנתיים לאחר מכן הוא ניסה לרכך את דבריו במאמר 'ליובל השישים של ביאליק' (1933).⁸⁰ ואולם הרצון לעצב מחדש היסטוריה של השירה העברית, שבה טשרניחובסקי הוא האב המייסד האמתי, המשיך להיות ניכר בכתיבה על טשרניחובסקי בעיתוני הרוויזיוניסטים (הירדן, המשקיף, חרות) והימין האזרחי (הבקר).

חן-מלך מרחביה, ההיסטוריון של תנועת בית"ר, במאמר שנכתב כנראה לרגל יובל שנים להופעת שירו הראשון של טשרניחובסקי, משווה את הופעתו בשירה העברית להופעת הרצל בציונות, כלומר רואה בו מחולל מהפכה גמורה ואבי 'תחייה' ללא תקדים בעם היהודי. את ביאליק, לעומת זאת, המחבר משייך בחלק השני של אותו מאמר לדור המשכילים ש'היה שבו עדיין בידי המליצה התנ"כית'. ביאליק היה בעיניו 'סמל ומופת להעדר אמונה בכוחות עצמו ודוגמה לדיכאון ולהשפלה גופניים', ואילו טשרניחובסקי הוא איש ה'גבורה', ובמקום דמעה יש אצלו נשיקה.⁸¹

כמה שנים קודם לכן, במלאות לטשרניחובסקי שישים ב-1935, התמודד ד"ר משה שמיר (שטיינר), אחד מעורכי הירדן, עם בעיית ה'קרע' בין טשרניחובסקי לבין קוראיו העבריים ועם 'פסילת יהדותו' של טשרניחובסקי שהוא מייחס למבקרי הספרות. גרסתו, שבעתיד יחזרו עליה כותבים בעלי נטייה אידאולוגית דומה לשלו, קשרה את ההתנכרות לטשרניחובסקי אצל קוראי העברית בקלקולם של 'בחורי ישראל' על ידי 'צילילי"היהדות המזוככת"' של שירי ביאליק ה"אחד העמי"; 'התנועה הלאומית שלנו לא הלכה בדרך ר' עקיבא אלא ברתמת יוחנן בן זכאי'. הוא מזכיר את שיר העלומים של ביאליק שבו הוא מציג את עצמו כמי שבהיותו יהודי 'לא לומד להכות באגרוף': 'כמסקנה מתפיסה זו מתחייבת תורת הכבשים' (מהיות כפיר עם כפירים - אֶסְפָּה עם כבשים). טשרניחובסקי נשאר זר בגלל 'השקפת חיים עליזה, הערצת הכוח והיופי'. אילו דיבר על 'קרע שבלב' כברדיצ'בסקי או על 'נאד דמעות', היה זוכה בכתר 'המשורר הלאומי הגדול'.⁸²

79 ראו תיאור קצר של פרשת פרסום השיר 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם' ותגובת ז'בוטינסקי על 'בגידת' ביאליק, בתוך: אבנר הולצמן, חיים נחמן ביאליק, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 215-217.

80 זאב ז'בוטינסקי, על ספרות ואמנות, ע. ז'בוטינסקי, ירושלים תש"ח, עמ' 345-352, 353-360.

81 מ' חן, 'אבי שירתנו הלאומית', המשקיף, 27 בנובמבר 1942; שם, 29 בנובמבר 1942. השוואה דומה של טשרניחובסקי להרצל יש במאמר של פ' נאמן, 'מלחמת החירות בספרותנו (ליום הזיכרון של ש"ט)', הבקר, 10 באוקטובר 1952, עמ' 4. נאמן עומד שם על סמיכות הזמנים בין הופעת מדינת היהודים של הרצל לשיריו הציוניים ה'פרוגרמטיים' של טשרניחובסקי 'שיר ערש' ו'נס ציונה'.

82 ד"ר מ' שמיר, 'צ'רניחובסקי הזר', הירדן, 25 באוקטובר 1935.

הסופר והמתרגם יהושע השל ייבין (יליד ויניצה, אוקראינה, 1891) ניצל את השלמת הוצאתה לאור של מהדורת היובל של כתבי טשרניחובסקי⁸³ לחשבון היסטורי כולל עם התפתחותה של הציונות בכיוון הקלוקל, מבחינתו. לדבריו, 'הכרכים החדשים של טשרניחובסקי לא עשו את אותו הרושם [...] שעשה בשעתו הספר הראשון [חזיונות ומנגינות, 1899]'. האשמה אינה במשורר, שכישרונו דווקא העצים והתפתח עם השנים, אלא 'בדור'. טשרניחובסקי נשאר צעיר, 'אבל הדור [...] שבא ל"חילוף המשמרות" נולד זקן [...] הדור שלאחר המלחמה [מלחמת העולם הראשונה] חזר להיות דור של חובשי בית המדרש [...] בית המדרש שנולד במזל מרקס ואנגלס' והוא שטוף סיסמאות על אינטרנציונליזם ומלחמת מעמדות.⁸⁴ כשפרסם טשרניחובסקי את 'פרשת דינה', הכריז שמיר, בכינוי 'מ. שם', כי הוא הוכיח עתה ש'הוא הענק בדור המשוררים הננסים'.⁸⁵ עיתוני הימין הוסיפו לטעון במשך השנים שהדור הצעיר אוהב את טשרניחובסקי, אף שהזיקה לסופרי 'הגלות' כבר פגה מלבו: ד"ר צ' גלויבר כתב במלאות תשע שנים למותו של טשרניחובסקי כי

הוא משוררו של ישראל הצעיר ההולך ומשתחרר מכבלי הגלות [...] כעבור דור אחד, והנוער העברי לא ימצא כל ענין במרבית שירי ביאליק [...] כשם שאינו מוצא כבר כיום ענין ברוב מאמרי 'על פרשת דרכים' [...] בטשרניחובסקי, משורר החיים, בטשרניחובסקי המרדן, המתקומם נגד הרוחניות היתרה [...] ימצא הנוער תמיד את המשורר הקרוב ללבו ולרוחו.⁸⁶

יצחק רון, סופר עיתון החירות, טען כעשר שנים לאחר מכן, על סמך הסתכלות בכיתת בית ספר, שהתלמידים עדיין לומדים את טשרניחובסקי 'ברצון רב'.⁸⁷ ובתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, במלאות מאה שנה להולדת טשרניחובסקי, הדגיש הסופר משה שמיר, שעבר בשנים ההן מעין המרה משמאל מרקסיסטי לימין לאומני, את עליונותו של טשרניחובסקי על ביאליק מבחינת ה'עירום' שבו, הפראיות ושמחת החיים הלא מיוסרת. 'ביאליק הוא הפארק הלאומי שלנו. אבל אני [...] אוהב את הטרָשה, את החורש הפראי [...] הוא תופעה הרבה יותר ספונטנית והרבה יותר חד פעמית מביאליק'.⁸⁸ זיקת הימין והימין הרדיקלי לטשרניחובסקי מובנת, אבל התלהבות ממנו במחנה הדתי מובנת פחות ואף מפתיעה, כשנותנים את הדעת על החילוניות הרדיקלית של טשרניחובסקי רוב שנות יצירתו ועל כך שאפילו במחנה החילוני הרבו לעמול, בחייו וביחוד בשנים שלאחר מותו, על

83 'מהדורת ועד היובל', ברלין-שרלוטנבורג-תל אביב-וילנה, שנשלמה הוצאתה ב-1934.

84 ה' ייבין, 'המשורר "הזר לאומתו"' (לקראת יובלו של שאול טשרניחובסקי), בוסתנאי, ז, כה-כו (1935/36), עמ' 15-16.

85 מ' שם [משה שמיר], "פרשת דינה" לשאול טשרניחובסקי, הירדן, 26 בפברואר 1937. אין מדובר כמובן בסופר משה שמיר.

86 ד"ר צ' גלויבר, 'שאול טשרניחובסקי - משוררו של ישראל הצעיר (תשע שנים למותו)', חרות, 10 באוקטובר 1952.

87 יצחק רון, 'עוד משוררנו חי', חרות, 2 באוקטובר 1963.

88 משה שמיר, 'אומרים: ישנו משורר', מעריב, ספרות, אמנות, ביקורת, 25 ביולי 1975.

השבתו אל ה'יהדות' ועל טיהורו מדימוי ה'אלילות' וה'יוונות'.⁸⁹ אמנם המחנך פנחס שיפמן בן-סירה (יליד עיירה בפלך מינסק, 1873) היה בעל דעות יוצאות דופן למדי במחנה הדתי לאומי,⁹⁰ ובכל זאת יש עניין לעמוד על הדרך שבה ניכס את טשרניחובסקי אל 'רוח ישראל' על פי תפיסתו. במאמר הספד על טשרניחובסקי בן-סירה מנסה להסביר לקוראי הצפה מדוע שירת טשרניחובסקי היא חלק בלתי נפרד מתהליך ה'גאולה': מאחר שגם בעיני אנשי 'המזרחי' כרוכה ההגשמה הציונית בתהליך של שינוי פנימי, ולא רק ב'פריקת עול הגלות' וב'תחיית החושים', 'שירת היופי והיצירה' הגלומות בשירת טשרניחובסקי הן חלק אורגני של אותה גאולה פנימית.⁹¹ יעקב רימון (יליד 1901), אחיו הצעיר של המשורר יוסף צבי רימון, אף הוא דמות לא שגרתית בנוף הדתי-לאומי, התווכח במאמר שפורסם לרגל מלאות ארבע שנים לפטירת טשרניחובסקי עם הדעה ש'בשיריו התנגד [טשרניחובסקי] לדת ולמסורת'. לדעתו, הוא רק 'לוקח לדוגמה את האמנות היוונית העשירה, רוח הגבורה שלה [...] הוא רוצה שוב לראות באומה הישראלית אותו חופש של היוונים הקדמונים'. הציונות היוקדת של טשרניחובסקי מעידה עליו שאינו 'לועג למסורת', ו'שלוש אתונות' (1939) מבטא את המשיחיות באופן שאין נעלה ממנו.⁹²

טשרניחובסקי נתפס אפוא באופן חיובי אצל כותבים דתיים, גם אם לא אופייניים מאוד לסביבתם, בזכות לאומיותו וכן בזכות השקפה שרווחה ב'המזרחי', ובעיקר בחוגי הנוער שלו, שחינוך אסתטי ו'התחברות אל היופי' הם חלק חיוני בתהליך הגאולה הציונית.

בשמאל ובשמאל הרדיקלי (קומוניסטים), ואין צריך לומר בזרם המרכזי של תנועת הפועלים, לא היו האהדה וההערצה לטשרניחובסקי פחותות משהיו בחוגי הימין, על אף הצורך להתמודד עם סוגיות קשות או בעייתיות של עמדות לא מקובלות עליהם המובעות בשירתו או עשויות להשתמע ממנה. את הצורך 'לטהר' את טשרניחובסקי מחשד של דעות לאומניות או קרבה להלכי רוח פשיסטיים הגבירו בשנות השלושים ושנות הארבעים הראשונות של המאה ה-20 עלייתם של המשטר הפשיסטי באיטליה והמשטר הנאצי בגרמניה, וכמובן פרוץ מלחמת העולם השנייה ומה שהביאה על העם היהודי.

במסיבה לרגל יובל העשרים להקמת בית אלפא, שנערכה בראשית נובמבר 1942 בהשתתפות המשורר, הציג אליעזר הכהן (יליד עיירה בגליציה, 1900, כלכלן, מראשי השומר הצעיר) את טשרניחובסקי כמי ש'החיים החדשים [ה] צומחים בחביון [...] יש בהם כדי למצוא מקורות יניקה בשירתו'. לדבריו, 'הרומאנטיקה שלו יונקת מהקדמונים, מהכנעני העברי הקדמוני, מאגדות העכו"ם', אבל חשוב לו להבחין בין 'יניקה של כוחות-חיות מאגדת-קדומים והיוליות, כדי להוסיף הוד ואון לחיים חדשים', כפי שעושה טשרניחובסקי, 'ובין החזון הטראגי שהננו עדים לו בימינו, שבני-אדם לובשים לבשרם עורות של חיות-טרף [...] וגם בעולמנו [כוונתו קרוב לוודאי

89 בתקופה הארץ-ישראלית שלו נעשה יחסו לדת מעט מורכב יותר, והוא ניסה לתאר את עצמו כמתלבט בין שני קטבים, האילי והיהודי-מסורתי ('מלאכי חורבת פי בסת', 1935), ואף בתיאור דיוקנו כילד הדגיש יותר את התעניינותו בניגוני הקריאה בתורה ('זמירות', 1943).

90 אוהד דוד, 'לאומיות וחינוך בהגותו ובפועלו של פנחס שיפמן בן-סירה', בתוך: הנ"ל, 'פְּסָלֵי פְּנִיָּה שֶׁל אִמָּה: זהות יהודית-ישראלית במקראות המאה העשרים, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשע"ב, עמ' 23-27.

91 פינחס שיפמן [בן-סירה], 'שירתו של טשרניחובסקי', הצפה, 20 באוקטובר 1943, עמ' 5.

92 יעקב רימון, 'משהו על שירת טשרניחובסקי', הפועל הצעיר, 1 באוקטובר 1957, עמ' 18.

לרוויזיוניסטים ודומיהם] לא חסר מי שירצה להתקשט בהערצת הכוח והגבורה של הקדמונים כדי לכפות על חיינו החדשים את הריקנות הפוחזת, את הכוזב ואת המאוויים ההרסניים.⁹³

היבט אחר שאנשי השומר הצעיר התמודדו אֶתוּ בכתבתם על טשרניחובסקי היה 'הסוציאליזם האוטופי' שלו, כפי שנקרא בלשון מרקסיסטית, שבא לכלל ביטוי במעין סיסמאות שוויוניות כמו 'דרור לנפש, פת לדל' בשיר הנודע 'אני מאמין' (1892) או 'תעבור מכל הארץ/ כל ממשלת הזדון!/ אל יהי בתבל עבד, / אל יהי בה כל אדון!' בשיר מאוחר, 'כיצד מרקדין' (1934). טשרניחובסקי דחה מכול וכול את המהפכה הקומוניסטית הבולשביקית, שאותה חווה על בשרו בהיותו בפטרוגרד (לנינגרד) ואחר כך באודסה בשנות מלחמתם של הבולשביקים באויביהם, והקדיש למאבק בבולשביזם, ובעצם בכל טוטליטריות שהיא, את כליל הסונטות 'על הדם' ('אך יאר לעד שם מתקני עולם! [...]/ תלגינם בקדשה ומשונים עקשנים; / אך סוף מנגינתם - אזיקים, גרדמות, אודסה-ברלין, 1923). כמו כן תיאר במרירות ובסרקזם בפואמה 'מים שלנו' (ברלין, 1927) ובכמה מסיפוריו ('כאותם אנקורים', תרפ"ד, ועוד) את עוולות המשטר ועיוותיו כפי שהכירם. אנשי השמאל, בעיקר חברי הקיבוץ המרקסיסטים, היו צריכים להתמודד עם היחס לאורח החיים הקיבוצי ביצירת המשורר האהוב, כפי שהתבטא בעיקר ביצירת הענק המאוחרת שלו 'עמא דדהבא' (1941-1943).⁹⁴ בראייה מאוזנת יותר מדרך הצגת הדברים בכליל הסונטות הוא בוחן בה את יצירתה של מעין חברה טוטליטרית או קולקטיביסטית בדמות ממלכת הדבורים שחיהן מכוונים למטרה אחת - המשכיותו של המין, מטרה שלשמה נמחק כל אינטרס אנוכי, גם אינטרס המשכיות החיים הפרטיים. חיי ממלכת הדבורים נפרסים בהקבלה לחברה הקיבוצית על 'הקרבת היחיד' שבה - והכול בימים שבהם נחשבה חברה זו לחוד החנית של ההגשמה הציונית.⁹⁵

יוסף וילפנד (יליד עיירה בפלך קייב, 1908, היגר לארצות הברית ב־1922, עלה לארץ ב־1933; ממיסדי עין השופט) אכן דן בטשרניחובסקי, במאמר שפרסם במלאות עשר שנים למותו, בתערובת של גינוי ל'בורגני הליברלי' החושש 'לגורלו של חופש הפרט במסכת החיים השיטופיים', כפי שהדבר בא לכלל ביטוי ב'עמא דדהבא', ושל אהדה רבה למשורר ש'מעבר מזה [...] משתרע הנוף המבורך של שירתו ההומאנית הגדולה, היונקת משפעה של שירת העולם'.⁹⁶ ניתוח מתוחכם יותר, המתבסס כנראה על קטגוריות מבית מדרשו של חוקר הספרות המרקסיסטי גיאורג לוקאץ',⁹⁷ אפשר למצוא אצל מבקר הספרות דניאל בן נחום (יליד קובנה, 1910, עלה לארץ ב־1933). הוא מתייחס דווקא לניגודים שבעולמו של טשרניחובסקי, אולם סבור שניגודים אלו מאפיינים בכלל

93 הכהן (לעיל הערה 34).

94 אלו תאריכי פרסומה של הפואמה כמעט בשלמותה, אולם קטעים ממנה החלו להתפרסם כבר ב־1935.

95 על פואמה זו ראו בעיקר: ברוך קורצווייל, 'על שני מוטיבים ראשיים ב'עמא דדהבא'', בתוך: הנ"ל, ביאליק וטשרניחובסקי: מחקרים בשירתם, עמ' 296-321 (לדברי קורצווייל, 'הוא נוטש את האסתטיציזם, כשם שהוא דוחה את פולחן הקולקטיביזם'. הוא שואף כאן לאיזון חדש, צודק ושקול, בין שתי העמדות, הוא חותר לקראת הומניזם חדש; שם, עמ' 312); ערן קצב, "עמא דדהבא": דיון ביצירת החיתום של שאול טשרניחובסקי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2010.

96 יוסף וילפנד, 'שירת ה"יש" של שאול טשרניחובסקי (עשר שנים למותו)', על המשמר, 23 בספטמבר 1953, עמ' 5-6.

97 ראו קובץ מאמריו בתרגום עברי, גיאורג לוקאץ', הריאליזם בספרות, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1951, בפרט המאמר 'הדיוקן הרוחני בדמויות האמנות' (בתרגום דניאל בן נחום), עמ' 9-52.

את משוררי אירופה המוחזקים מייסדי תרבות (גתה, פושקין, מיצקביץ' ועוד), והיו קיימים בדור ביאליק-טשרניחובסקי עד שחל 'בספרות העברית הפיצול בין מגמות רעיוניות ופוליטיות'.⁹⁸ אפילו בביטאון הקומוניסטים הישראלים (מק"י) רחשה ההערכה לטשרניחובסקי, ונעשה מאמץ לטהר אותו וניסיון להדגיש את ההיבטים או היצירות הקרובים יותר לרוח ה'אדומה'. אמנם הכותב שיוזכר להלן אינו דמות שגרתית - פנחס גינוסר (יליד תל אביב, 1923) היה חבר אצל ולח"י לפני שחבר למפ"ם ואחר כך למק"י - אבל בכתיבתו על נושא זה, במלאות עשרים שנה למותו של טשרניחובסקי, הוא נראה כמציג את הבעייתיות שיש בתוכני שירתו של טשרניחובסקי או בעמדותיו מנקודת ראות של קומוניסט ישראלי 'מן השורה'. אשר להתנגדותו של טשרניחובסקי לתיקון עולם גורף - גינוסר מתוודה שהאהבה אל טשרניחובסקי נשמרה בלבו על אף ה'דחייה', בלשונו, שעוררו בו השורות הידועות מתוך 'על הדם': 'אף יָאָר לַעַד שם מתקני העולם'. את 'אימתו של טשרניחובסקי מפני הקומוניזם', שאת אותותיה הברורים מצא ביצירה המאוחרת 'עמא דדהבא', גינוסר מייחס להומניזם של המשורר. ואשר ל'שובניזם' שלו - גינוסר סבור שהוא אינו מבוסס על תפיסת 'אתה בחרתנו', והא רָאִיָה: נטייתו של טשרניחובסקי לתרגם מכל תרבויות העולם. בשיר שאפשר אולי למצוא בו היבט פשיסטי, 'אשרי נופלי במלחמה' (1934), גינוסר מדמה לראות דווקא הומניזם: העדפת הנפילה בקרב 'על פני זיהום הדגל בסרסרות'. בעניין הניטרליות או האדישות כלפי מאורעות הופכי עולם כגון 'מהפכת 1905' ברוסיה, התירוץ המטהר הוא היעדרותו של טשרניחובסקי מרוסיה בעת התחוללה המהפכה. לעומת זאת, גינוסר מוצא הדים לרעיונות מהפכניים בדמותה של רייז'לה ב'לביבות' (נכתב ב־1902, פורסם ב־1903) ובשירים מוקדמים אחרים של טשרניחובסקי כדוגמת 'שיר מזמור לבני תובל קין' (1907), 'שירי האדם' (1901) ועוד.⁹⁹

נוסף על המאמרים בעיתונות כמעט מכל הקשת הפוליטית, מעיד גם ארכיונו של טשרניחובסקי על ההתעניינות בו ועל החיבה שרחשו לו חוגים מגוונים, ובכללם בני עקיבא ודתיים מזרחים.¹⁰⁰

98 דניאל בן נחום, 'בחינות בשירת טשרניחובסקי - עשרים וחמש שנים למותו', על המשמר, 6 באוקטובר 1968, עמ' 6.

99 פנחס גינוסר, 'עשרים למותו של שאול טשרניחובסקי - חזרה לאהבה ראשונה' (עם עיון מחודש בשיריו), קול העם, 9 באוקטובר 1963, עמ' 4-5. במוסף לספרות של קול העם התפרסמו מאמרים נוספים על טשרניחובסקי. ראו מאמרים שונים במלאות 25 שנה למותו: קול העם, ספרות, אמנות, ביקורת, 4 באוקטובר 1968, עמ' 4.

100 ראו לדוגמה בארכיונו האישי של טשרניחובסקי ב'גנוזים': בקשה מארגון 'בני עקיבא' שיתרום מיצירותיו לספרייה שהקים הארגון (א' טבבת תש"א). פניות אוהדות מתלמידים בעלי שם ספרדי המתעניינים ביצירתו: מהתלמיד יוסף כהן בעניין פרשנות לשיר של טשרניחובסקי (ו' בתמוז תרצ"א) ומשלמה יפרח השולח לו הרצאה שהרצה עליו בנשף בבית הספר התיכוני למסחר בתל אביב (25 בדצמבר 1935). ברכות מבתי ספר דתיים ספרדיים: ברכה מתלמוד תורה 'אור החיים' של עדת יהודי פרס, שכונת זיכרון טוביה בירושלים (כנראה מסיוון תרצ"ח); מתלמידי 'בית אהרן', ירושלים, 'ועד עדת הספרדים בירושלים', יום ה', כד סיוון ש. צ"ח [שנת תרצ"ח] - למשורר הנערץ שאול ט' [...] עוד נשאב ממעיינות שירתך הנובעת ממקור הטבע, האהבה והיופי. עוד נדלה ממכמני יצירותיך; מתלמידות בית הספר 'רוחמה', ירושלים: 'משוררנו היקר! שא ברכה מפי ילדי ישראל [...] רשמי שיריך נכנסו ונחרתו עמוק-עמוק בלבותינו' (כ"ג בסיוון תרצ"ח).

מה שנשאר

כשיצאו לאור הכרכים הראשונים של מהדורת כתבי טשרניחובסקי בהוצאת עם עובד, כתב המבקר יורם ברונובסקי בנימה מבודחת-מרירה כי 'כבר בימי האבל על טשרניחובסקי עם מותו התחילה לצמוח האגדה על המשורר שנשכח'. לידו זה היה מיתוס, ובעצם אגדת 'טשרניחובסקי שנשכח' התחילה כבר עם הופעתו של המשורר, וטשרניחובסקי עצמו הוא ש'המציא' אותה - כנראה מתוך הרגשה שאינו מקובל כראוי לו.¹⁰¹

ראינו שיש שמץ של אמת בהבחנה זו. כשהופיע טשרניחובסקי בשירה העברית הוא 'הקדים בוא', כמאמרו בשיר. הוא היה 'ישראלי' ראשון - במובן של 'בן ארץ ישראל' - מבלי שנולד בה, או 'בן מדינת ישראל' - שהוא לא זכה להכירה - בתוך חברה יהודית שבחלקה כבר היתה נתונה בתהליכי מודרניזציה. באודסה, שאליה הגיע בנערותו, הוקם ב־1890, שנת בואו, 'הוועד האודסאי' שניהל את תנועת 'חיבת ציון'. אבל בחשיבתם ובתגובתם היו כמעט כל הפעילים הציונים והסופרים העבריים שפגש שם בניה של חברת עבר שמרנית, וכך אכן הוא תיאר אותם בסרקוזם בסדרת סיפוריו 'אודסה שמתה'¹⁰² ובסיפורים אחרים וכן בזיכרונות שלו שנשתמרו בכתב יד. כאשר הגיע לארץ ישראל ב־1931 כבר 'איחר בוא' או 'איחר צור פראו', אף ששנות ארץ ישראל שלו היו פוריות ביותר כמותית (מבחינת מספר השורות - 40 אחוז מיצירתו!) וגם איכותית ('הוי, ארצי, מולדתי', 1933; 'אם ניחשת לאור', 1935; 'עיט, עיט, על הריף', 1936; 'אני, לי משלי אין כלום', 1937; 'שלוש אתונות', 1939; 'בלדות ורמיזא', מרס-מאי 1942, 'עמא דדהבא' 1935-1941). בני דורו או הצעירים ממנו מעט זכרו לו את חסד שירת נעוריו, אך תכופות לא היו רגישים די הצורך לחידושו מאז.

בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים צץ בשירה העברית דור חדש, בהנהגתו של אברהם שלונסקי, ומשוררי הדור הזה נטו לזלזל בטשרניחובסקי ולהתעלם ממנו; לשונו נתפסה עתה מליצית ו'פתטית', ממש כשם שתפס הוא בצעירותו את לשון משוררי ההשכלה שלפניו, ושירתו נתפסה כחסרת תהודה לעולם היחיד במכאוביו ובפחדיו נוכח המציאות המודרנית והחברה האורבנית. הסוגות שהכניס לשירה העברית, כגון האידיליה והפואמה האוטוביוגרפית, הצטיירו עתה כמיושנות, וההברה האשכנזית שבה הוסיף לכתוב את הפואמות שלו ובה תרגם את האיליאס והאודיסיאה, גולת הכותרת של מפעלו התרגומי, כבר היתה זרה לאוזן.¹⁰³ את המחזה שלו בר כוכבא, שהושלם כבר ב־1924, סירב 'הבימה' להציג, תרגומי מחזות בפרוזה

101 יורם ברונובסקי, 'תסביך טשרניחובסקי', הארץ, מוסף לספרות, תרבות ואמנות, 5 באוקטובר 1990.

102 'אודסה שמתה', בתוך: כתבי שאול טשרניחובסקי, ז, ועד היובל להוצאת כתבי שאול טשרניחובסקי, תל אביב תרצ"ב, עמ' קנז-רכה.

103 על יחסו של שלונסקי לטשרניחובסקי ראו: הלפרין, המאסטרו, לפי המפתח; שלונסקי, מסות ומאמרים, במקומות שונים; וכן רשימת ההספד האמביוולנטית שלו על טשרניחובסקי, 'על מות', משמר, 22 באוקטובר 1943, עמ' 4: 'טשרניחובסקי לא היה איש המחבואים - הוא היה משורר הנגלה והנחשף [...]. את המוות הבאלאדי ידע. את המוות הלירי לא ידע [...]. מוות? - קרבן או גבורה, אסון ותאוונה. אך לא סך-הכל ותמצית [...]. עצבות כזאת יש לכל המבלבלים, הרואים את העולם בזוג עינים אחד, שהוא, בשירתנו העברית, היה הגדול שבהם'. על יחסה של לאה גולדברג אליו ראו: לאה גולדברג, 'המאוסר' [רשימת הספד], משמר, 22 באוקטובר 1943, עמ' 4, וכן יומניה: יומני לאה גולדברג (ערכו והכשירו לדפוס רחל ואריה אהרוני), ספרית פועלים, בני ברק תשס"ו.

שלו (החולה המדומה, בכור שטן) היו גרועים, הפרוזה שלו, על אף ניסיונות להפוך אותה לנועזת בארוטיות שלה ('עגלי', 1934) או לסאטירה חברתית ('הגברת פראנקו', 1934), היתה בעיקרה בינונית, שיריו לילדים לא היו מבריקים וגם לא זכו כמעט להלחנות משמעותיות, משליו הפוליטיים-חברתיים היו מגושמים, והערותיו הנוקדניות בענייני הגייה ותעתיק נראו אולי טרחניות.

על אף הצעירות הנצחית שהיתה בו, ועל אף שובבותו הילדית, שעליה מעידים גם מי שהכירוהו כרופא ילדים עירוני, הוא חש זרות כלפי הדור הצעיר, כפי שמעידים בין השאר הוויכוח שלו מעל דפי הארץ עם התלמיד אלוף הר-אבן ודברים שאמר בראיונות אתו.¹⁰⁴ טשרניחובסקי היה אמביוולנטי כלפי הנוער הארץ-ישראלי: מצד אחד הגשימו בני הנוער האלה לכאורה את אידאת החופש והטבעיות שלו, ומצד שני הוא התקשה להשלים עם החספוס והישירות שלהם, שהיו מנוגדים כל כך לחינוך הרוסי והגרמני שהוא היה אמון עליו. יתר על כן, תמימותו של טשרניחובסקי נחשבה מגוחכת אפילו בארץ ישראל האידאליסטית של שנות השלושים והארבעים.¹⁰⁵

הניסיונות של אגודות למיניהן להתכבד בכבודו ולעשותו חבר בהן;¹⁰⁶ הברכות שקיבל ליובלותיו (ארבעים להופעת שירו הראשון ב'1932, יובלו השישים ב'1935 ובמיוחד יובל החמישים להופעת שירו הראשון ב'1942, כשכבר היה ידוע על מחלתו הקשה); ההזמנות שקיבל להשתתף ולדבר או להרצות בערבים שנערכו לכבודו; מכתבים שקיבל מתלמידים בבתי הספר - כל אלו אכן מעידים על כבוד שרחשו לו פרנסי היישוב ומחנכים, שוודאי המריצו את תלמידיהם לברכו ולספר לו כיצד הם חווים את יצירותיו, אולם הקשר החי שלו עם הציבור ונוכחותו בחיי הלאום היו מוגבלים. טשרניחובסקי לא ידע להרצות; כאשר היה מוזמן להופיע בציבור, היה מסתפק בקריאת כמה שירים מתוך רפרטואר לא הולם, כמעט לא משתנה (בעיקר 'אני מאמין' ו'מנגינה לי', שניהם בהברה אשכנזית), וקורא אותם בלא כל כישורי קריינות, משום שהיה אדם כן שאינו יודע לשחק; פעמים אחרות היה מגמגם דברי ברכה שדלותם הדהימה כל פעם מחדש את מעריצי שירתו.¹⁰⁷

104 הוויכוח עם אלוף הר-אבן ותלמידים אחרים, הארץ, 9 במרס 1942; שם, 20 באפריל 1942; טוביה אטלס, 'שיחה עם שאול טשרניחובסקי ז"ל', במעלה, 12 בנובמבר 1943. ראו גם: ישראל זרחי, 'שיחה עם המשורר שאול טשרניחובסקי (ליובל החמישים של שירו הראשון)', דבר לילדים, יג, 18 (21 באפריל 1943).

105 ראו זיכרונות שונים, בעיקר של עיתונאים: י' סין [יוסף סערוני], 'במחיצתו של צ'רניחובסקי', הדור, 5 בנובמבר 1954; גרשון הנדל, 'המשורר הרופא', הבקר, 4 באוקטובר 1963; רות לבנית [בז'ו'ה], 'טשרניחובסקי, אני זוכרת אותו היטב', עתון 77, יא, 93 (חשוון תשמ"ח).

106 ראו לדוגמה בארכיונו האישי ב'גנונים': הודעה שנבחר 'בתור חבר ועד האגודה' של שוחרי האוניברסיטה העברית, 16 בינואר 1934; מכתב מאברהם ברודיס, מזכיר 'אגודת הסופרים והספרות העברית', המודיע לו ש'בישיבת הוועד המרכזי האחרונה הוחלט להציע את כב[ודו] לנשיאות הוועידה של אגודתנו' (1934), לאחר מות ביאליק; מכתב מוורנר סנטור, 'אדמיניסטרטור' (מנהל האוניברסיטה העברית), המודיע לטשרניחובסקי שנבחר להיות בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית, 5 בספטמבר 1939; הודעה מוורנר סנטור שחבר הנאמנים 'הזמין' אותו להיות חבר בוועד הפועל של האוניברסיטה, 29 בינואר 1942. גם אגודות בעלות אופי אינטלקטואלי פחות חפצו להתכבד בו: 'עוגן', אגודת הדייגים העברים, הזמינה אותו להיות 'חבר ועד כבוד של אגודתנו', 26 בפברואר 1941, וכיצא בה גם אגודת מכבי האש.

107 העניין עולה בכמה וכמה דברי זיכרונות: של נתן אגמון ביסטריצקי, יוחנן טברסקי, יעקב פיכמן,

בשעה של חשבון נפש אכזרי הוא ביטא בעצמו את זרותו ואת בדידותו מתוך מודעות כאובה בשירו הנפלא 'אני, לי משלי אין כלום': 'גם זה ידוע לי: כי לעולם אני/ לי בית לא אבנה, ולא תגיל עיני/ בדפק מעדר זריו על סלע [...] / לא אקדם ברכה כל לבנה עולה, / ולא ירון לבי עם גמר ספון שְריר, / [...] / וכרם לא אטע, לא אסקל, [...] / כי לא אשתל שתיל, כי לא אכאב בצמאו'. עם זאת, ברגעים אחרים (כמו ב'אם ניחשת לאור') ידע גם להעריך נכונה את תרומתו, שאין שנייה לה כמעט, לתרבות העברית ולמה שחי וצמח בה בזכות אישיותו הרוחנית המופלאה.

אפשר לקבוע שבשלושת העשורים הראשונים לאחר מותו היה לטשרניחובסקי מעמד של 'איקון' מרכזי בספרות ובתרבות העברית. אמנם מזכיר אגודת הסופרים, המשורר אברהם ברוידס, קבל כבר ביום השנה הראשון לפטירת טשרניחובסקי כי 'בראש מושפל ניצבים בני העדה הקטנה ליד קברו של המשורר הדגול' ותהה 'היכן שוחרי שירתנו?'¹⁰⁸ ואולם לפחות עד סוף שנות השישים של המאה ה-20 הקפידו מוספי הספרות של העיתונים היומיים וכתב העת של אגודת הסופרים מאזניים לציין את יום השנה לפטירתו או את יום הולדתו במאמרים על יצירתו - אמנם במרווחים גדלים והולכים. ספרי מחקר לא מעטים נכתבו על טשרניחובסקי, ובהם ספריהם של ברוך קורצווייל, אברהם שאנן ויוסף האפרתי. האפרתי אף הקים את 'חדר טשרניחובסקי' במכון קיפ של אוניברסיטת תל אביב, ריכז שם חומר חשוב והניח את היסודות לביבליוגרפיה של כתבי טשרניחובסקי.¹⁰⁹ כמו כן הוא היה עורכו של מבחר מאמרי ביקורת על יצירת טשרניחובסקי. במלאות חמש עשרה שנה למותו של טשרניחובסקי נפתח במקום מרכזי בתל אביב 'בית הסופר על שם שאול טשרניחובסקי' - ביתה של אגודת הסופרים העברים. בשנת תשכ"ו ובשנת תשכ"ח יצאו מהדורות מהודרות של שירי טשרניחובסקי בהוצאת דביר, ובשנות התשעים החלה הוצאת עם עובד בהפקת רוב כתביו מחדש, אבל הוצאה ראויה ושלמה של כתביו לא יצאה לפועל, מסיבות מורכבות, וייתכן שגם לכך היתה השפעה מסוימת על שקיעת העניין בו ודחיקתו לשולי השיח.

השחיקה במעמדה הציבורי של שירת טשרניחובסקי נעשתה ניכרת בסוף שנות השישים, עם התהוותה של 'ישראל חדשה' אחרי מלחמת ששת הימים. למן שנות השבעים, ככל שהתפרסמו עליו מאמרים או כתבות בעיתונות בימי השנה למותו, הם נדרשו בעיקר לקוריוזים ביוגרפיים או הכילו קובלנות שבשגרה על שכחתו. השינויים בתכנית הלימודים בספרות בבתי הספר הממלכתיים ביטאו גם הם את השינוי במעמדו של טשרניחובסקי כחינת מעין משורר לאומי שני לביאליק. בראשית שנות השישים עוד ציינה מורה בתיכון שכתבה 'על לימוד הנושא ביאליק-טשרניחובסקי בכיתה יו"ד' את יתרונו של טשרניחובסקי על ביאליק מבחינת הדימוי הצינוני ('נתן לנו את העברי הזקוף'), אבל הודתה שתחילה 'לא הבינונו את מורכבותו של טשרניחובסקי [...] את יהדותו של טשרניחובסקי גילינו הרבה מאוחר הרבה יותר'.¹¹⁰ המשורר יהודה עמיחי

משה בן מנחם.

108 מצוטט בתוך: רן רוניק, 'גם משורר מת צריך יחסי ציבור', העיר, 9 באוגוסט 1991.

109 יצאה לאחר מותו בטרם עת של החוקר, ב'1980.

110 רבקה כהן, 'על לימוד הנושא ביאליק-טשרניחובסקי בכיתה יו"ד', אורים, יח, ד (טבת תשכ"א), עמ' 245-250. ראו גם כתבתו של יצחק רון (לעיל הערה 87).

סיפר שנתיים לאחר מכן במעין ריאיון קולקטיבי בעיתון דבר במלאות עשרים שנה למותו של טשרניחובסקי: 'כמורה [...] יכול אני להעיד ששיריו של טשרניחובסקי עשויים לפתוח בלב התלמידים פתח לשירה על כל צורותיה',¹¹¹ כלומר להביא למודעות התלמידים סוגות מגוונות של שירה. אבל אלו כבר היו הדים שהלכו ונמוגו.

ב-1983 הקים משרד החינוך ועדה, וזו בנתה תכנית הכוללת 1,500 יצירות ספרות, שמהן חובה בשירה עברית רק ביאליק ושירת ימי הביניים. התוצאה היתה, לפי כתבה בעיתון העיר, ש'כיום אפשר לסיים תיכון מבלי לדעת שטשרניחובסקי הוא לא רק שם של רחוב. גם באוניברסיטאות הוא לא נלמד כעניין מרכזי'.¹¹² כמה שנים קודם לפרסום הכתבה הזאת הגיב המפקח על הוראת הספרות, יוסף הגורניגרין, על תהיות עיתונאי בעניין הזה וטען כי בחטיבת הביניים הבלדות והאידיולות של טשרניחובסקי נותרו לימודי חובה.¹¹³ ואולם ב-1991 הוסרה גם החובה הזאת, עם כניסתה של רפורמה בלימודי הספרות.¹¹⁴

בראשית שנות התשעים, עם יציאתו לאור של הכרך **שאלו טשרניחובסקי: מחקרים ותעודות בעריכת בועז ערפלי**, הכולל גם אוטוביוגרפיה לא גמורה שכתב טשרניחובסקי בשנותיו האחרונות, נשמעו מעל דפי העיתונות תחזיות על אפשרות שיבה של טשרניחובסקי אל 'הזרם המרכזי' של ציבור הקוראים. חוקר הספרות והעורך מנחם פרי דיבר על הצורך במשורר כנתן זך - שאכן ידוע באהבתו לטשרניחובסקי - כדי להשיב את המשורר אל הקוראים, כשם שעשה זך לדוד פוגל וליעקב שטיינברג, וכשם שעשו הוא וויזלטר לאבות ישורון.¹¹⁵ אך דומה שזו היתה תסיסה על פני השטח, שלא החריגה את העיסוק בטשרניחובסקי מעבר לאוהביו המושבעים מלכתחילה, לקומץ משוררים בני הדור הוותיק יותר (עמיחי, אהרן אמיר) ולחוקרים בעלי תודעה היסטורית.

סיכום: דימויו של טשרניחובסקי היום ובסיס לראייה חדשה

חוקרי שירת טשרניחובסקי חלוקים בדעותיהם אשר לסיבות הדעיכה בהתעניינות בשירתו ובאהבה אליה. דן מירון, שנתן את דעתו על 'בדידותו' של טשרניחובסקי ועל הסתייגות ממנו של חלקים מן הציבור היהודי-ציוני וראה בהן בעיה הנובעת משירתו עצמה וטבועה מלכתחילה באופייה, ניסה בתקופות שונות בכתיבתו ובתגובותיו על טשרניחובסקי להסביר את הבדידות הזאת. טענתו הבסיסית בספרו **בודדים במועדם** היתה שטשרניחובסקי לא היה 'זר' אלא עטה מסכה של זר ו'המציא לעצמו' ביוגרפיה מדומה בחלקה כדי לייצב לעצמו מעמד משלו

111 חוה רזילי, 'דמות המשורר בעיני הדור הצעיר: אנשי המשמרת הצעירה בספרות ובאמנות משיחים על טשרניחובסקי', דבר, המוסף לספרות ואמנות, 2 באוקטובר 1963. גם מתשובת עמיחי וגם מתשובות המרואיינים האחרים - יוסף ידן, שלמה טנאי, שרה לוי-טנאי - עולה שטשרניחובסקי היה לגביהם זיכרון נעורים מלבב יותר ממשורר המלווה אותם בגרותם.

112 רזניק (לעיל הערה 108).

113 גיא קב ונקי, 'טשרניחובסקי המקופח', ידיעות אחרונות, 17 באוקטובר 1986, עמ' 20.

114 ראו: חיים נגיד, 'טשרניחובסקי Who?', ידיעות אחרונות, 1 באוקטובר 1993, עמ' 32-33.

115 רזניק (לעיל הערה 108).

ב'פליאדה' של דור ביאליק. בשנות התשעים אמר מירון לעיתונאי שאצל טשרניחובסקי ישנם שירים שבהם מרגישים את חייו המיניים, ואולי כאן שורש הדחייה כלפיו, בעיקר מצד חוגים דתיים.¹¹⁶ בהתבטאויות בתקופה מאוחרת יותר טען מירון שמלבד המחיצה הלשונית מפריד בין טשרניחובסקי לקורא בן ימינו האופטימיזם התמים שלו.

בועז ערפלי, חוקר מובהק של שירת טשרניחובסקי שאף נחשב משמר מורשתה, חלק על טענת הביוגרפיה הבדויה שמעלה מירון.¹¹⁷ כמי שעוסק בכתיבת הביוגרפיה של טשרניחובסקי, נראה לי אכן שהדין אתו: על אף קווי דמיון לא מבוטלים בין יהודי העיירה הטיפוסיים של תחום המושב לכפריים של נובו רוסיה, המחקר ההיסטורי מצביע על ייחודם המובהק של החיים היהודיים באזור זה. בעיני ערפלי, טשרניחובסקי הוא האוניברסליסט בה"א הידיעה, אבי ה'כנעניות' החותרת לבטל כל אחיזה של היהדות התלמודית - ובעצם של כל מה שנוצר לאחר 'מתן תורה' - בזהות העברית.¹¹⁸ ערפלי סבור שבישראל של היום קשה למצוא הזדהות עם האוניברסליזם של טשרניחובסקי, עם השקפת עולם שאיננה דתית ואיננה לאומנית. ברוח דומה התבטא גם המשורר והחוקר נתן זך.¹¹⁹

ואולם גם ערפלי וזך מצד אחד וגם דן מירון מצד שני נוטים להתעלם מן המכלול טשרניחובסקי, ובמידת מה מצמצמים את הספקטרום הרבגוני שבו. על אף סלידתו מן המודרניזם, באמנות הפלסטית ובשירה כאחד,¹²⁰ היו בטשרניחובסקי היבטים מודרניסטיים המרחיקים אותו מדימוי הרומנטיקן האופטימיסט והנאיבי שמייחס לו מירון,¹²¹ ואילו האוניברסליזם והחילוניות המובהקת שמייחס לו ערפלי¹²² נסתרים על ידי היבטים בעלי אופי אחר בהשקפת עולמו הנחשפים בשירתו וביצירתו בכלל והועלו גם במאמר זה.

ייתכן שראוי לראות בטשרניחובסקי בראש ובראשונה דגם של יהודי שנסיבות גידולו וחינוכו גרמו לו להרחיק לכת בטמיעה התרבותית בסביבה הרוסית, ומתוך כך גם בתרבות העולם בכלל,

116 ש.ם.

117 בועז ערפלי, 'ברדיצ'בסקי וטשרניחובסקי קוראים בתנ"ך', בתוך: הנ"ל, שורת המורדים: מחקרים בספרות העברית החדשה, כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 13-48; הנ"ל, צעיר לעד: עיונים בשירת שאול טשרניחובסקי, הקיבוץ המאוחד [בני ברק] תשע"א. עמ' 35-59 מיוחדים לפולמוס ישיר עם מירון.

118 ראו במיוחד הפרק 'טשרניחובסקי ואלוהי הקדם', בתוך: ערפלי, צעיר לעד, עמ' 117-158.

119 לדעתו של ערפלי ראו: שם; רוניק (לעיל הערה 108). ליחסו של נתן זך ראו: 'טשרניחובסקי - באיחור של חמישים שנה - טשרניחובסקי וביאליק וההעדפה האינסטינקטיבית של נתן זך הצעיר. עם הופעת שאול טשרניחובסקי: מחקרים ותעודות', שישי - תקשורת ותרבות, 64 (א' באדר ב תשנ"ה), עמ' 14.

120 יחסו השלילי לזרמים המודרניים באמנות הפלסטית עולה מזיכרונות עליו של גבריאל טלפיר, עורך כתב העת גזית (אנשי רוח - ביצירתם האמנותית - ש"ט (1875-1943), גזית, כו, ט-יב [כסלו-אדר תש"ל], עמ' 40), ושל הצייר חיים גליקסברג (ביאליק יום יום: פרקי זכרונות, ציורי ורשומים, דביר, תל אביב תש"ג, מצוטט בתוך: איה לוריא, שמורים בלב: ציורי הדיוקן של חיים גליקסברג [קטלוג], מוזיאון תל אביב לאמנות תל אביב 2005, עמ' 76). הסתייגותו החריפה מהשירה המודרנית, בפרט משלונסקי ואנשי חוגו, נחשפת ביומנו, 'באנקדוטות ספרותיות' שרשם ובהתבטאויות אחרות (ראו, למשל, השיר הסאטירי בסדרת 'עקב תם', 'מכתב גלוי אל הקהל', דאר היום [כ"ט באדר תרצ"ד], עמ' ה).

121 דוגמאות בולטות אפשר לראות בניסיונותיו בשירתו המאוחרת להפריד בין צורה לתוכן, בעיקר על ידי ניתוק הרובד המוזיקלי של השיר מ'תוכן' ספציפי וממשמעות בכלל.

122 ראו למשל פרשנותו לשיר 'ראי, אדמה', ערפלי, צעיר לעד, עמ' 368-379.

הרבה יותר מן הסופרים, המשוררים והמבקרים העבריים של תקופתו (וגם יותר מרוב קהל קוראיו). הוא, שלדידו היו היצירה והתרגום ביטוי עצמי בעל ערך זהה כמעט,¹²³ הקדיש את חייו להוכחת קיומה של אחדות קדומה של האנושות, שבה העברי הקדמון, זה שעדיין היה מחובר ללא חציצה לתרבויות סביבתו, היה גורם יוצר ומשפיע.¹²⁴ שירתו היתה מעין משא ומתן מתמיד עם תרבויות העולם, והוא ייבא מהן אל השירה העברית סוגות, מבנים סטרופיים וצורות חריזה ומצלול. גם סיפוריו מוקדשים תכופות לבחינת זיקתו לעולם הרוסי והאוקראיני, שאליו חש קרבה בדרגה של אינטימיות שלא אפיינה כמעט איש מן הסופרים העבריים בתקופתו. משום כך, גם ללאומנות וגם לאוניברסליזם שלו, גם לחילוניות וגם ל'פאגאניות' שלו יש טעם זר ולא לגמרי מבוית בתרבות העברית המוכרת.

123 ראו למשל זיכרונותיו של נתן ביסטריצקי-אגמון עליו (ביסטריצקי, לעיל הערה 22).

124 ראו בעיקר: שאול טשרניחובסקי, 'מבוא', בתוך: הומרוס, ספר איליאס (תרגום שאול טשרניחובסקי), א, שטיבל, [תל אביב] 1930, עמ' XLII-I. רעיון דומה השמיע טשרניחובסקי גם בנאום שנשא בהלסינקי באפריל 1935, לרגל קבלת עיטור מממשלת פינלנד על תרגומם לעברית של חלקים מהאפוס קאלוואלה. על תוכן נאומו ראו: הרב ד"ר שמעון פדרבוש, 'טשרניחובסקי בהלסינגפורס', הדאר, כג, ב (י"ד בחשוון תש"ד); נורית גוברין, "שר בשירים בלב היער" - שאול טשרניחובסקי ותרגום הקלוולה, עם הספר, ט (חורף תשנ"ה), עמ' 103-118.